

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Ισοκράτους *Πρὸς Καλλίμαχον*

Μαμματάς Μάριος

ΡΕΘΥΜΝΟ 2018

Διπλωματική εργασία

Μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών

Επόπτης: Κ. Αποστολάκης

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή στην υπόθεση	2
2.1 Ιστορικό πλαίσιο.....	4
2.1.2 Οι όρκοι της συμφωνίας	9
2.1.3 Η υπόσχεση <i>μή μνησικακεῖν</i>	11
2.1.4 Τα επακόλουθα της συμφωνίας	12
3. Χρονολόγηση.....	14
4. Νομικό πλαίσιο	17
5.1 Επιχειρηματολογία και δικανικές αφηγήσεις.....	26
5.1.2 Πρόλογος-νομικό πλαίσιο της υπόθεσης (§§1-3)	30
5.1.3 Οι κύριοι στόχοι του ομιλητή (§4).....	31
5.1.3 Περιγραφή της υπόθεσης (§§5-12).....	32
5.1.4 Η διευθέτηση της διαφοράς μέσω διαιτησίας (§§13-15).....	39
5.1.5 Πραγμάτευση της συμφωνίας ειρήνης και των όρκων (§§19-34).....	42
5.1.6 Δεύτερη απόπειρα ανασκευής των επιχειρημάτων του Καλλίμαχου (§§35-41) ..	47
5.1.7 Επιπτώσεις της καταδίκης του ομιλητή για την πόλη (§§42-46).....	48
5.1.8 Επίθεση στο ήθος του Καλλίμαχου (§§47-57)	49
5.1.9 Η στρατιωτική συνεισφορά του ομιλητή στην πόλη (§§58-68).....	56
6.1 Ύφος.....	61
6.1.2 Η γλώσσα στον <i>Πρὸς Καλλίμαχον</i>	63
6.1.3 Στοιχεία δικανικού ύφους.....	64
6.1.4 Ίχνη έντεχνης ρητορικής.....	65
7. Βιβλιογραφία.....	67

1. Εισαγωγή στην υπόθεση

Στο παρόν πόνημα θα μελετήσουμε έναν από τους σωζόμενους δικανικούς λόγους του Ισοκράτη, που φέρει τον τίτλο *Πρὸς Καλλίμαχον*. Ο ρήτορας συνέγραψε τον λόγο για λογαριασμό ενός πολίτη, ο οποίος παρέμεινε στην Αθήνα την περίοδο της διακυβέρνησης των Τριάκοντα τυράννων και των διαδόχων τους. Πρόκειται για μία ιδιωτική δίκη που διεξήχθη μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 403 π. Χ.. Ο

ομιλητής παραμένει ανώνυμος, μας δίνει όμως στοιχεία για τον αντίπαλό του. Ο αρχικός μνηστής Καλλίμαχος έχασε ένα μεγάλο χρηματικό ποσό, το οποίο κατασχέθηκε από την πόλη, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και, λίγο καιρό μετά την επιστροφή των δημοκρατικών και την αποκατάσταση του πολιτεύματος, αποφάσισε να το διεκδικήσει. Αρχικώς, κινήθηκε κατά του Πατροκλή και του Λυσίμαχου και τους ανάγκασε να συνάψουν εξωδικαστικό συμβιβασμό μαζί του, για να μη συνεχίσει τις διεκδικήσεις του. Στη συνέχεια, άρχισε να δυσφημεί τον ομιλητή σε δημόσιους χώρους, κατά τη διάρκεια συζητήσεων που είχε με συμπολίτες του, ισχυριζόμενος ότι συνέβαλε και εκείνος στην κατάσχεση της περιουσίας του μαζί με τον Πατροκλή και τον Λυσίμαχο. Αυτή η συμπεριφορά του Καλλίμαχου προκάλεσε τον φόβο του ομιλητή, και τον υποχρέωσε να συνάψει κι ο ίδιος έναν εξωδικαστικό συμβιβασμό, και να αποφύγει πιο δύσκολες περιπέτειες. Ωστόσο, η περίοδος ηρεμίας δεν κράτησε για πολύ. Ο Καλλίμαχος παραβίασε την ενδιάμεση συμφωνία και άσκησε δίωξη έχοντας αυτή τη φορά και τη βοήθεια του Ξενότιμου. Σε πρώτο στάδιο, ο ομιλητής απέκρουσε την κατηγορία και η δίωξη έπεσε στο κενό. Λίγο καιρό μετά, ο Καλλίμαχος επανήλθε με ανάλογες κατηγορίες και ο κατηγορούμενος επιχειρεί να τον αντιμετωπίσει φέρνοντας την υπόθεση στο δικαστήριο.

Αυτή είναι σε αδρές γραμμές η υπόθεση του λόγου μας. Στη μελέτη που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να προχωρήσουμε σε μία πιο διεξοδική ανάλυση του συγκεκριμένου έργου. Εν πρώτοις, θα περιγράψουμε το ιστορικό πλαίσιο που περιβάλλει τον λόγο. Η τοποθέτηση του *Πρός Καλλίμαχον* στα ιστορικά του συμφραζόμενα είναι απαραίτητη για την κατανόησή του, γιατί συναντάμε πλήθος αναφορών σχετιζομένων με το πρόσφατο παρελθόν. Στη συνέχεια θα προχωρήσουμε στη χρονολόγησή του λόγου. Είναι δεδομένο ότι η σύνταξή του πραγματοποιήθηκε όχι μεγάλο χρονικό διάστημα μετά την αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Εμείς θα επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια αυτό το χρονικό σημείο, στηριζόμενοι στις εσωτερικές μαρτυρίες. Έπειτα, θα επικεντρωθούμε στο νομικό πλαίσιο της υπόθεσης. Θα διερευνήσουμε πώς και γιατί θεσπίστηκε η νομική διαδικασία που χρησιμοποίησε ο ομιλητής προκειμένου να αντιμετωπίσει τον Καλλίμαχο. Στο επόμενο κεφάλαιο θα προσεγγίσουμε τον λόγο ως λειτουργικό μέσο που χρησιμοποιείται από τον Ισοκράτη, για να επιτευχθεί η αθώωση του πελάτη του. Με άλλα λόγια, θα εξεταστεί η επιχειρηματολογία του λογογράφου, οι αφηγήσεις του και όλα τα μέσα πειθούς που μετέρχεται. Τέλος, θα

εξεταστούν οι υφολογικές επιλογές του λογογράφου σε συνάρτηση και με τα υφολογικά τεχνάσματα που επιστρατεύει και σε άλλους λόγους του.

2.1 Ιστορικό πλαίσιο

Το συγκεκριμένο λόγο, ο οποίος είναι ο δέκατος όγδος του ισοκρατικού corpus, μπορούμε να τον εντάξουμε σε μια σειρά από λόγους, οι οποίοι αναδεικνύουν τις πολιτικές πληγές που άφησε πίσω της η διακυβέρνηση των Τριάκοντα τυράννων. Οι περισσότεροι μελετητές συγκλίνουν στην άποψη ότι είναι η πρώτη περίπτωση *παραγραφής*.¹ Η συγκεκριμένη νομική διαδικασία θεσπίστηκε στον απόηχο της ολιγαρχικής διακυβέρνησης των Τριάκοντα τυράννων. Συνεπώς, είναι απαραίτητο να διατρέξουμε τα γεγονότα της περιόδου και να αποτυπώσουμε το κλίμα της εποχής, προκειμένου να αντιληφθούμε τις ιστορικές και νομικές συνθήκες υπό τις οποίες συντάχθηκε ο *Πρὸς Καλλίμαχον*.

Οι εξελίξεις οι οποίες διαδραματίστηκαν το 404 π.Χ. στην Αθήνα θυμίζουν αυτά που συνέβησαν λίγο μετά την αποτυχία της σικελικής εκστρατείας, όταν το ολέθριο αποτέλεσμα οδήγησε σε πολιτειακές μεταβολές και άνοιξε τον δρόμο για τους Τετρακοσίους,² ανάλογες εξελίξεις διαδραματίστηκαν και το 404 π. Χ.. Η ήττα στους Αιγός ποταμούς σήμανε το τέλος του πολέμου και για μία ακόμη φορά η αποτελεσματικότητα της δημοκρατίας αμφισβητήθηκε.³ Οι συνθήκες πλέον ήταν πολύ πιο ευνοϊκές⁴ για τους ολιγαρχικούς συγκριτικά με το 411 π. Χ., καθώς μετά τη σύναψη ειρήνης με τους Σπαρτιάτες, στην πρώην ναυτική υπερδύναμη είχαν απομείνει μόνο 12 πλοία (Ξεν. Έλλ. 2.2. 20, Πλουτ. Λυσ. 15.1). Επιπροσθέτως, οι θήτες, οι οποίοι επάνδρωναν αυτά τα πλοία και αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά της δημοκρατίας, είχαν υποστεί μεγάλες απώλειες.⁵ Έτσι, άνοιξε ο δρόμος για τους Τριάκοντα. Οι τελευταίοι ανέλαβαν τα ηνία του κράτους κατόπιν παρέμβασης του

¹ Calhoun 1918, 169, Mirhadi και Yun Lee Too 2000, 96, Whitehead 2002, 84, MacDowell 2012, 332.

² Με βάση την περιγραφή του Θουκυδίδη (8.69-70) η συγκεκριμένη μεταβολή είχε χαρακτηριστικά πραξικοπήματος. Από την άλλη, η περιγραφή της *Αθηναίων Πολιτείας* (29-32) δείχνει πως η μετάβαση έγινε με πιο ήπιο τρόπο.

³ Σε αυτή την ήττα αναφέρεται ο Ισοκράτης 18.59 (*ὅτε γὰρ ἡ πόλις ἀπόλεσε τὰς ναῦς τὰς ἐν Ἑλλησπόντῳ καὶ τῆς δυνάμεως ἐστερήθη*).

⁴ Βλ. Hignett 1975, 285.

⁵ [Ξεν] *Άθ. Πολ.* 1.2: *ὅτι ὁ δῆμος ἐστὶν ὁ ἐλαύνων τὰς ναῦς καὶ ὁ τὴν δύναμιν περιτιθεὶς τῇ πόλει*. Βλ. και (Πλουτ. *Λυσ.* 13.1). Επίσης, με βάση τους υπολογισμούς του Munn 2000, 138-139, κατά τη διάρκεια της Σικελικής εκστρατείας σκοτώθηκαν περίπου 9000-10.000 Αθηναίοι, από τους οποίους τα δύο τρίτα προέρχονταν από την τάξη των θητών. Ωστόσο, παρά τις μεγάλες απώλειες που είχε υποστεί το δημοκρατικό σώμα, την περίοδο μετά τους Τριάκοντα θα πρέπει ακόμα να ήταν το ισχυρότερο αριθμητικά σώμα. Η ανάγκη για αμνηστία, όπως σημειώνει ο Quillin 2002, 72, υποδηλώνει πως οι δημοκρατικοί θα υπερείχαν αριθμητικά στα δικαστήρια.

Λυσάνδρου (Αριστοτ. *Αθ. Πολ.* 34.2, Διοδ. 14.3.4-5), αφού είχε προηγηθεί μια περίοδος έντονων πολιτικών διαβουλεύσεων⁶ στην Αθήνα δίχως όμως να προκύψει κάποια οριστική λύση. Πιθανώς το πολιτικό κενό που παρουσιάστηκε στην Αθήνα μετά τη λήξη του Πελοποννησιακού πολέμου επιχειρήθηκε να καλυφθεί από τους Σπαρτιάτες, οι οποίοι δεν σκόπευαν να αφήσουν στην τύχη τις πολιτικές εξελίξεις της αντίπαλης πόλης. Ωστόσο, αρχικά, φαίνεται ότι επενέβησαν με πιο έμμεσο τρόπο χρησιμοποιώντας ως αχυράνθρωπό τους τον Θηραμένη, και μόλις αυτός απέτυχε, οι αναγκάστηκαν να επιστρατεύσουν τον Λύσανδρο.⁷ Οι Τριάκοντα, οι οποίοι αποκλήθηκαν τύραννοι λόγω της αυταρχικής πολιτικής που άσκησαν (Διοδ. 14.2.1),⁸ κυβέρνησαν για οχτώ μήνες,⁹ πιθανότατα από τον Σεπτέμβριο 404 π. Χ. μέχρι και τον Μάιο του 403 π. Χ. με τη βοήθεια δέκα αρχόντων που επιτηρούσαν τον Πειραιά, έντεκα δεσμοφυλάκων και τριακοσίων μαστιγοφόρων (Αριστοτ. *Αθ. Πολ.* 35.1).¹⁰

Φαίνεται πως ήταν διακηρυγμένη υποχρέωση των Τριάκοντα να συντάζουν νέους νόμους και να διαμορφώσουν το μεταπολεμικό πολίτευμα της Αθήνας.¹¹ Ωστόσο, όπως μαρτυρούν συλλήβδην οι αρχαίες πηγές, οι διορισμένοι άρχοντες παρέβησαν τα καθήκοντά τους (Ξεν. *Έλλ.* 2.3.11 κ.ε. Αριστοτ. *Αθ. Πολ.* 35.1), συμπεριφέρθηκαν απολυταρχικά, και έφεραν την Αθήνα σε μια κατάσταση εσωστρέφειας και

---

⁶ Πβ. Αριστοτ. *Αθ. Πολ.* 34.3. Το συγκεκριμένο χωρίο μαρτυρεί πως πριν από την επέμβαση του Λυσάνδρου, οι αντιμαχόμενες πολιτικές μερίδες της πόλης συγκρούονταν προκειμένου να επιβάλουν τις πολιτικές θέσεις τους. Κεντρικό πρόσωπο σε αυτές τις διαβουλεύσεις υπήρξε ο Θηραμένης.

⁷ Stem 2003, 31.

⁸ Για το ότι οι Τριάκοντα είχαν αποτυπωθεί από νωρίς στη συνείδηση των Αθηναίων ως τύραννοι είναι ενδεικτικά τα λεγόμενα του Λυσία (12.35). Φαίνεται, πάντως πως η πολιτική των Τριάκοντα, αρχικά, είχε συγκεντρώσει την επιδοκιμασία αρκετών πολιτών (Ξεν. *Έλλ.* 2.3.12), αφού στόχευαν, σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, τους συκοφάντες. Τα λεγόμενα του Ξενοφώντα μας παρουσιάζουν όμως όχι τη σκοπιά της πλειονότητας των πολιτών, αλλά αυτή των μετριοπαθών ολιγαρχικών. Βλ. επίσης για τη μεροληψία του Ξενοφώντα στο συγκεκριμένο ζήτημα Christ 1998, 80-81. Ακριβή ορισμό για την έννοια του συκοφάντη μας προσφέρει ο Osborne 1990, 93. Συκοφάντες, σύμφωνα με τον μελετητή, θεωρούνταν όσοι εκβίαζαν τους συμπολίτες τους με πιθανές διώξεις προκειμένου να αποσπάσουν χρήματα από αυτούς (Με αυτά τα χαρακτηριστικά περιγράφει ο ομιλητής στον Πρὸς Καλλίμαχον τον αντίδικό του). Ο ορισμός όμως δεν περιοριζόταν μόνο σε αυτούς, αλλά αναφερόταν εν γένει σε όσους ασκούσαν διώξεις δίχως να κατέχουν ισχυρές αποδείξεις για την ενοχή του αντιπάλου τους και βασίζονταν σε αβάσιμους ισχυρισμούς. Με βάση το παράθεμα από τον Ξενοφώντα (Ξεν. *Έλλ.* 2.3.12), οι Τριάκοντα φαίνεται να κινήθηκαν κυρίως κατά της πρώτης ομάδας ατόμων, δηλαδή εναντίον όσων εκβίαζαν πολίτες προερχόμενους από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα για να επωφεληθούν οικονομικά από αυτούς. Για το ποιους θεωρούσαν οι Τριάκοντα ως συκοφάντες βλ. Σπαθάρas 2009, 107.

⁹ Ξεν. *Έλλ.* 2.4.21: *πλείους ἀπεκτόνασιν Αθηναίων ἐν ὀκτῶ μηνσὶν ἢ πάντες Πελοποννήσιοι δέκα ἔτη πολεμοῦντες.*

¹⁰ Για τη χρονολογία της διακυβέρνησης των τριάκοντα βλ. Krentz 1982, 147-152, ιδ. 151.

¹¹ Ξεν. *Έλλ.* 2.3.11: *αἰρεθέντες δὲ ἐφ' ὅτε συγγράμμαι νόμους, καθ' οὔστινας πολιτεύσονται, τούτους μὲν αἰεὶ ἔμελλον συγγράφειν τε καὶ ἀποδεικνύναι, βουλὴν δὲ καὶ τὰς ἄλλας ἀρχὰς κατέστησαν ὡς ἐδόκει αὐτοῖς.* Βλ. επίσης Αριστ. *Αθ. Πολ.* 35.1: *γενόμενοι δὲ κύριοι τῆς πόλεως, τὰ μὲν ἄλλα τὰ δόξαντα περὶ τῆς πολιτείας παρεώρων,* Διοδ. 14.4.2: *τὰ μὲν οὖν περὶ τῆς νομοθεσίας ἀνεβάλλοντο, προφάσεις εὐλόγους αἰεὶ ποριζόμενοι, βουλὴν δὲ καὶ τὰς ἄλλας ἀρχὰς ἐκ τῶν ἰδίων φίλων κατέστησαν, ὥστε τούτους καλεῖσθαι μὲν ἄρχοντας, εἶναι δ' ὑπηρέτας τῶν τριάκοντα.*

κοινωνικού κανιβαλισμού (Ισοκρ. 18.17) προκαλώντας στην πόλη πολλά δεινά και οδηγώντας σε θάνατο πολλούς συμπολίτες τους.¹² Είναι ενδεικτικό της δυσαρέσκειας που προκάλεσαν, ότι ακόμη και θιασώτες του ολιγαρχικού πολιτεύματος, όπως ο Θηραμένης, και επικριτές της δημοκρατίας, όπως ο Πλάτωνας, έφτασαν στο σημείο να καταδικάσουν το συγκεκριμένο καθεστώς. Οι δημοκρατικοί εξόριστοι, μετά τα δεινά που υπέστησαν, αναζητούσαν εκδίκηση (Λυσ. 25.22) και το ξέσπασμα μιας εμφύλιας διαμάχης ήταν θέμα χρόνου.

Οι Τριάκοντα, αφότου εξέλιπε ο Θηραμένης, επέτειναν τις αυθαιρεσίες τους (Ξεν. Έλλ. 2.4.1) εκδιώκοντας πολλούς συμπολίτες τους, που κατέφυγαν στα Μέγαρα και στη Θήβα. Αυτό το χρονικό σημείο ορίζει ο Ξενοφώντας ως αρχή της δημοκρατικής επανάστασης. Συγκεκριμένα, οι Αθηναίοι δημοκρατικοί, αγανακτισμένοι και αποκομμένοι από τη γη τους, με επικεφαλής τον Θρασύβουλο, αντιτάχθηκαν στο καθεστώς των Τριάκοντα και έβαλαν τέλος στην ολιγαρχική παρένθεση. Μετά τη μάχη στη Μουνιχία και τον θάνατο του Κριτία και του Χαρμίδα, οι Τρισχίλιοι εκχώρησαν την εξουσία σε ένα συμβούλιο δέκα αρχόντων¹³ και οι Τριάκοντα με τους οπαδούς τους κατέφυγαν στην Ελευσίνα (Ξεν. 2.4.23-24), η οποία εφεξής αποτέλεσε το ορμητήριο των ολιγαρχικών. Ο Αριστοτέλης (Αθ. Πολ. 38.4) αναφέρει την ύπαρξη δύο δεκαμελών σωμάτων. Στον *Πρός Καλλίμαχον* όμως, που αναφέρεται αναλυτικά στα τεκταινόμενα της περιόδου, δεν υπάρχει καμία τέτοια νύξη, αλλά ένα συμβούλιο περιγράφεται ως το μοναδικό διάδοχο των Τριάκοντα (πβ. Ισοκρ. 18.5). Προσχωρώ, λοιπόν, την επιχειρηματολογία του Fuks που έχει την πεποίθηση ότι ο Αριστοτέλης έκανε λάθος.¹⁴ Μέλος αυτού του συμβουλίου υπήρξε και ο Ρίνων, τον οποίο καλεί ο ομιλητής ως μάρτυρα. Ύστερα, οι Σπαρτιάτες, όταν διαπίστωσαν ότι ο Θρασύβουλος και οι λοιποί αντιφρονούντες δημοκρατικοί απειλούσαν το καθεστώς, έσπευσαν να το ενισχύσουν. Μετά όμως από την επέμβαση του Λυσάνδρου και τον αποκλεισμό των δημοκρατικών (Ισοκρ. 18.49),¹⁵ ο Πανσανίας παρενέβη φοβούμενος τη δόξα που είχε αποκτήσει ο πάτρωνας του Αγησίλαου και επιδίωξε να συμφιλιώσει τα δύο στρατόπεδα (Ξεν. Έλλ. 2.4.35). Το μένος ανάμεσα στις δύο μερίδες ήταν μεγάλο και

¹² 1500 ήταν οι Αθηναίοι πολίτες. Πέραν των 3000 πολιτών που βρίσκονταν στον κατάλογο που συνέταξαν οι Τριάκοντα κατόπιν των επιφυλάξεων του Θηραμένη (Ξεν. Έλλ. 2.3.18) και μετείχαν στην άσκηση της εξουσίας, όλοι οι υπόλοιποι ήταν έρμια των βουλών των Τριάκοντα.

¹³ Αυτό το συμβούλιο πρέπει να ανέλαβε καθήκοντα την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 403 π. Χ. Βλ. Krentz 1995, 146, Carawan 2013, 92.

¹⁴ Fuks 1953, 198-199.

¹⁵ *ἐπειδὴ γὰρ Λακεδαιμονίων ἐθόντων ὁ δῆμος ἐν τῷ Πειραιεὶ κατεκλείσθη, πάλιν ἐκεῖθεν.*

διατηρήθηκε για πολύ καιρό.¹⁶ Ωστόσο, μετά από εικοσιοχτώ χρόνια πολέμου και δύο ολιγαρχικές κινήσεις, οι Αθηναίοι συνειδητοποίησαν πως έπρεπε να μπει ένα τέλος στον κύκλο του αίματος, διαφορετικά απειλούνταν η ύπαρξη της πόλης. Έτσι, κατέληξαν σε ένα συμβιβασμό μετά από επίπονες προσπάθειες. Η συμφωνία επετεύχθη χάρη στην κομβική συμβολή ενός μη Αθηναίου, του Σπαρτιάτη βασιλιά Πausanία (Ξεν. Έλλ. 2.4.38), ο οποίος παρά την επικράτηση των Σπαρτιατών στο πεδίο της μάχης δεν επιδίωξε την οριστική ισοπέδωση των ηττημένων.¹⁷ Εξίσου σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν και ο Θρασύβουλος¹⁸ με τον Αρχίνο (πβ. Ισοκρ. 18.2,11), όχι μόνο όσον αφορά στην επίτευξη της συμφωνίας, αλλά και στη διατήρησή της.¹⁹ Στις διαπραγματεύσεις για την επίτευξη του συμβιβασμού έλαβαν μέρος τρεις ομάδες: οι ολιγαρχικοί που παρέμειναν στην πόλη (*οί ἐκ τοῦ ἄστεως*), οι δημοκρατικοί υπό τον Θρασύβουλο και τον Αρχίνο (*οί ἐν Πειραιεῖ*) και οι Λακεδαιμόνιοι (Ισοκρ. 18.29).²⁰ Μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα ἐπῆλθε

---

¹⁶ Ενδεικτικό είναι το γεγονός πως ο Μαντίθεος καλείται στη δοκιμασία να απολογηθεί για τα πεπραγμένα του κατά τη διάρκεια του καθεστώτος των τριάκοντα, δεκαπέντε χρόνια αφού είχε πραγματοποιηθεί η διαλλαγή· βλ. Karellos 2014, 22. Αλλά και αργότερα, περίπου το 382/1, το μένος δεν έχει κατευναστεί (Λυσ. 26.10).

¹⁷ Τα κίνητρά του, βέβαια, δεν ήταν ανιδιοτελή. Ο Πausanίας, πιθανότατα, θορυβήθηκε από την αύξηση της επιρροής του Λυσάνδρου. Ενδεικτική είναι η φράση του Ξενοφώντα στα Έλληνικά 2.4.29: *ὁ βασιλεύς φθονήσας, ὅπως ἐπίσης το χωρίο ἀπὸ τοῦ Διόδωρο που ἀναδεικνύει τὰ βαθύτερα κίνητρα τοῦ Πausanία 13.33.6: Πausanίας δὲ ὁ τῶν Λακεδαιμονίων βασιλεύς, φθονῶν μὲν τῷ Λυσάνδρῳ, θεωρῶν δὲ τὴν Σπάρτην ἀδοξοῦσαν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ἀνέζευξε μετὰ δυνάμεως πολλῆς, καὶ παραγενηθεὶς εἰς Ἀθήνας διήλλαξε τοὺς ἐν τῇ πόλει πρὸς τοὺς φυγάδας.* Τον σημαντικό ρόλο του Πausanία επισημαίνουν, δικαίως, και άλλες αρχαίες πηγές (Λυσ. 18.11, Αριστ. Αθ. Πολ. 38.4, Πλουτ. Λυσ. 21.3-4,). Στον λόγο του Λυσία (18.11) ο γιος του Ευκράτη αναφέρει πως η συμπάθεια του Σπαρτιάτη βασιλιά για τους δημοκρατικούς (*εὐνοὺς εἶναι τῷ δήμῳ*) προήλθε κατόπιν της διήγησης του Διόγνητου για τα δεινά που υπέστη ἀπὸ τοὺς Τριάκοντα. Για τὴν πρόταση που διατυπώθηκε και ἀφορούσε τὸν ἀφανισμό τῆς Ἀθήνας πβ. Ισοκρ. 18.29: *πολλῶν ἐπιθυμησάντων διαφθεῖραι τὴν πόλιν.*

¹⁸ Τον ρόλο του Θρασύβουλου ἐξυμνεῖ ο Ξενοφώντας (2.4.2-43), ἀφήνοντας στὴν ἀφάνεια τὸν Αρχίνο. Τὸ ἴδιο πράττει και ο Πausanίας (Πaus. 1.29.3). Ἀπὸ τὸν Δημοσθένη (24.135) πληροφοροῦμαστε ὅτι ο Αρχίνος συνέβαλε και αὐτὸς στὴν κατάληψη τῆς Φυλῆς και ὅτι θεωρεῖται *αἰτιώτατος τῆς καθόδου τῷ δήμῳ*.

¹⁹ Πβ. Ξεν. Έλλ. 3.4.40-42), ὅπου ο Θρασύβουλος στὸ λόγο που ἐκφωνεῖ συνιστᾶ τοὺς Αθηναίους νὰ τηρήσουν τὰ συμφωνηθέντα.

²⁰ Φαίνεται, βέβαια, πως ο Αρχίνος ἦταν αὐτὸς που διαδραμάτισε ἐντονότερο ρόλο στὶς πολιτικές διαπραγματεύσεις και κυρίως στὴν ἐπόμενη μέρα για τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία. Ὅπως ἐξηγεῖ ο Hignett 1975, 295, ο Θρασύβουλος ἦταν περισσότερο πολεμιστὴς και δεν διέθετε τὴν πολιτικὴ στόφα που εἶχε ο ἕτερος ἀθηναῖος πολιτικός, ο Αρχίνος. Ωστόσο, δεν ἀσπάζομαι ἀπόλυτα τὴν ἀποψη τοῦ Hignett. Ο Θρασύβουλος δεν ἐξαφανίστηκε ἀπὸ τὸ πολιτικὸ προσκήνιο και ἀπὸ τὴ διοίκηση τῆς πόλης. Φαίνεται πως συνέβαλε τὰ μέγιστα, ὥστε νὰ ἀνταμειφθοῦν ὅσοι συνέδραμαν στὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας. Για τὶς ἀπόπειρες τοῦ Θρασύβουλου βλ. Rhodes 1981, 474-477. Πβ. ἰδιαίτερα ἡ ἐπιγραφή IG Π² 10 που δίνει πλήθος δικαιωμάτων σε ὅσους συνέβαλαν στὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας· ἀν δεχτοῦμε τὴ χρονολόγηση τῶν Rhodes και Osborne 2003, 20-26, που τὴν τοποθετοῦν τὸ 401 π. Χ. και θεωροῦν τὸν Θρασύβουλο ὡς εἰσηγητὴ τοῦ σχετικῶς ψηφίσματος, τότε καταλαβαίνουμε ὅτι ο Αθηναῖος στρατηγὸς συμμετείχε ἐντόνα στα πολιτικὰ τεκταινόμενα τουλάχιστον δυο χρόνια μετὰ τὶς πολεμικὲς συγκρούσεις.

καταλλαγή στην Αθήνα, και το πιο σημαντικό είναι ότι αυτή τη φορά τηρήθηκε,²¹ (Λυσ. 2.61-65, Ισοκρ. 18.44,46, Ξεν. Έλλ. 2.4.43 και Αριστοτ. *Αθ. Πολ.* 40.2-4), με την έννοια ότι η πόλη δεν οδηγήθηκε ξανά σε ένα νέο κύκλο αίματος. Προς αυτή την κατεύθυνση δείχνει και η ενσωμάτωση της Ελευσίνας στην Αθήνα δύο χρόνια αργότερα (Ξεν. Έλλ. 2.4.43).²² Οι δημοκρατικοί θεωρήθηκαν οι νικητές αυτού του εμφυλίου. Ωστόσο, αποφάσισαν να επιβεβαιώσουν τη δύναμή τους όχι εκδικούμενοι τους συμπολίτες τους, αλλά επιδεικνύοντας μεγαλοψυχία, απλώνοντας μια ομπρέλα προστασίας σε όλους τους πολίτες πλην των Τριάκοντα.²³

Η εξέταση της αμνηστίας έχει εξαιρετική σημασία, διότι σχετίζεται άμεσα με την υπόθεσή μας. Η συνθήκη συνομολογήθηκε το 403 π. Χ., όταν έγινε άρχοντας ο Ευκλείδης.²⁴ Η αφήγηση στον *Πρὸς Καλλίμαχον*, συγκεκριμένα, ξεκινάει από την περίοδο που η εξουσία είχε εκχωρηθεί στο συμβούλιο των Δέκα. Ο ομιλητής του λόγου επικαλείται αρκετές φορές τις αμνηστευτικές διατάξεις και αποτελεί πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την παραγμένη περίοδο που ακολούθησε μετά την επίτευξη της συμφωνίας ειρήνης. Η τελευταία δεν ήταν μια ολιστική συμφωνία που ρύθμιζε κάθε παράμετρο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής στη μεταπολεμική Αθήνα. Στην Αθήνα του 5^{ου} αι. π. Χ., δεν είχε ακόμη επινοηθεί η έννοια της καθολικής αμνηστίας.

---

²¹ Βλ. και Christ 1998, 74, ο οποίος παραθέτει επιγραμματικά κάποιες ερμηνείες για το πώς κατάφεραν να επιτύχουν αυτό το αξιόλογο αποτέλεσμα οι Αθηναίοι. Ασφαλώς υπήρξαν φωνές που ακόμη και μετά την ειρήνη δεν δίσταζαν να εκφράζουν αντιρρήσεις (Ισοκρ. 18.26). Κατά τη γνώμη μου, ο Rhodes 2010, 70, 73-75 βασιζόμενος και στην ερμηνεία του Osborne μας παρέχει την πιο πειστική εξήγηση όσον αφορά τη θεμελίωση της πολιτικής σταθερότητας στην αθηναϊκή πολιτική ζωή κατά τη διάρκεια του 4 ου αι π. Χ.. Ο πρώτος σημαντικός παράγοντας που επισημαίνει είναι και ο πιο προφανής. Οι δύο τραυματικές εμπειρίες που βίωσαν οι Αθηναίοι, οι εκατοντάδες νεκροί και η διχόνοια που απλώθηκε, δημιούργησαν την πεποίθηση πως πρέπει να αποφευχθεί η εγκαθίδρυση ανάλογων καθεστώτων στην πόλη. Πρόκειται για μια πεποίθηση που διαπότισε τη συλλογική συνείδηση για πολλά χρόνια (πβ. Ισοκρ. 7.62-70). Ο δεύτερος παράγοντας είναι ότι μετά από τις παραπάνω εμπειρίες, άρχισε να αναπτύσσεται η πεποίθηση σε όλες τις πολιτικές ομάδες ότι υπήρχε περιθώριο να επέλθουν κάποιες πολιτικές αλλαγές που θα βελτίωναν την πολιτική κατάσταση στην Αθήνα δίχως να ανατρέψουν το δημοκρατικό καθεστώς.

²² Όπως σημειώνει ο Wolpert 2002b, 112, δεν πρέπει να αποδίδουμε απόλυτη αξιοπιστία όσον αφορά το θέμα της αμνηστίας στους ελίτ συγγραφείς. Μπορεί να έχουν δόση αλήθειας όσα σημειώνουν, αλλά πολλές φορές είναι υπερβολικοί. Επαινούν στο έπακρο τη συμφωνία ειρήνης και την προσήλωση των Αθηναίων σε αυτή διότι θέλουν να απαγκιστρώσουν τον εαυτό τους από τα άτομα που ενεπλάκησαν στα γεγονότα εκείνης της περιόδου. Με αυτό τον τρόπο αποφεύγουν τον κίνδυνο να κατηγορηθούν για ολιγαρχικά φρονήματα και μπορούν να ασκούν κριτική με μεγαλύτερη ευχέρεια στο δημοκρατικό πολίτευμα.

²³ Βλ. Loreaux 2002, 251-252.

²⁴ Ο Ευκλείδης ανέλαβε το αξίωμά του περίπου δύομισι μήνες αφότου ξεκίνησε ο χρόνος της δικαιοδοσίας του, δηλαδή το φθινόπωρο του 403 π. Χ.. Πρώτα είχαν καθοριστεί οι τεχνικές λεπτομέρειες της ειρήνης και αυτό το χρονικό διάστημα παρατάθηκε η θητεία του Πυθόδωρου. Έτσι μπορούμε να εξηγήσουμε τη φαινομενική αντίφαση που συναντάμε στην *Αθηναίων Πολιτεία* στις 39.1 και 41.1. Πβ. Loening 1987, 21-22. Σχετικά με τη φαινομενική διάσταση μεταξύ Ξενοφώντα και Αριστοτέλη, όπου ο πρώτος υπαινίσσεται ότι η αμνηστία θεσπίστηκε το 401 π. Χ. και ο δεύτερος το 403 π. Χ., βλ. Krentz 1982, 104. Όπως σημειώνει ο μελετητής, η αμνηστία επεκτάθηκε σε όσους είχαν καταφύγει στην Ελευσίνα, όταν αυτοί επέστρεψαν στην Αθήνα.

Αυτό που συνέβη, πιθανότατα, ήταν μια συμφωνία ειρήνης που συμπληρωνόταν και προστατευόταν σταδιακά από άλλα θεσπίσματα.²⁵ Η ομόνοια ήταν αδήριτη ανάγκη, προκειμένου να μην ξανακυλήσει η πόλη σε εμφύλια σύρραξη και να μην ανακαταληφθεί η εξουσία από ολιγαρχικούς πραξικοπηματίες. Ωστόσο, οι Αθηναίοι διαφωνούσαν ως προς το ποιοι πολίτες είχαν δικαίωμα να λάβουν πλήρη αθηναϊκή υπηκοότητα (Αριστ. *Αθ. Πολ.* 40.2) και σχετικά με την κατεύθυνση που έπρεπε να πάρει η δημοκρατία.²⁶

2.1.2 Οι όρκοι της συμφωνίας

Η επιτακτική ανάγκη εξασφάλισης της ομόνοιας ώθησε τους Αθηναίους στο να λάβουν κάθε διαθέσιμο μέτρο που θα εξασφάλιζε αυτό το αποτέλεσμα και χρησιμοποίησαν την πρότερη εμπειρία τους. Έτσι επιχείρησαν να χαλυβδώσουν τη συμφωνία και μέσω όρκων. Ο ομιλητής στον *Πρός Καλλίμαχον* κάνει λόγο για τις ορκωμοσίες που πραγματοποιήθηκαν:

ἄρα μικρῶ τῶ δικαίῳ πιστεύων τὴν παραγραφὴν ἐποίησάμην, ἀλλ' οὐ τῶν μὲν συνθηκῶν διαρρηθῆν ἀφεισῶν τοὺς ἐνδείξαντας ἢ φήναντας ἢ τῶν ἄλλων τι τῶν τοιούτων πράξαντας, ἐμαυτὸν δ' ἔχων ἀποφαίνεин, ὡς οὔτε ταῦτα πεποίηκα οὔτ' ἄλλ' οὐδὲν ἐξήμαρτον; ἀνάγνωθι δὴ μοι καὶ τοὺς ὄρκους. *Ισοκρ.* 18.20

Σύμφωνα με τον Loening,²⁷ αυτή η παράμετρος για τους πληροφοριοδότες, οι οποίοι απαλλάσσονταν για τα όσα διέπραξαν στο πρόσφατο παρελθόν, δεν υπήρξε και ο Ισοκράτης αναφερόταν στους όρκους που αφορούσαν τη συνθήκη. Ακόμη και αν δεν ευσταθεί η πρόταση του μελετητή, ρητή αναφορά στους όρκους απαντά σε πολλές περιπτώσεις (§2, §21, §24, §25, §29, §34, §44, §67). Δεν ήταν πρώτη φορά στην αθηναϊκή ιστορία που οι όρκοι διαδραμάτισαν κομβικό ρόλο στην επίλυση μίας

---

²⁵ Η συμφωνία ειρήνης δεν πήρε τη μορφή νόμου ή ψηφίσματος, αλλά συνθήκης η οποία ενισχυόταν σταδιακά. Πβ. Loening ο.π., 28-30. Επίσης, είναι ενδεικτικό, νομίζω, το χωρίο από τον λόγο που εξετάζουμε, όπου και φαίνεται η διαφοροποίηση μεταξύ των νόμων και της συνθήκης ειρήνης (18.64: *εἰ τὸν μὲν σκκοφάντην ἴδοιτε πλούσιον γεγενημένον, ἐμὲ δ' ἐξ ὧν ὑπέλιπον λητουργῶν, καὶ τούτων ἐκπεπωκότα; καὶ τὸν μὲν μηδὲ πόποτε ὑπὲρ ὑμῶν κινδυνεύσαντα μείζον καὶ τῶν νόμων καὶ τῶν συνθηκῶν δυνάμενον*).

²⁶ Wolpert 2002, 30. Είναι σίγουρα ενδεικτικό της κοινωνικής ταραχής που επικρατούσε το γεγονός ότι ήρθαν σε σύγκρουση οι δύο πρώην συμπολεμιστές, γιατί τέθηκε στο τραπέζι των πολιτικών διαπραγματεύσεων το ζήτημα της αθηναϊκής ταυτότητας. Εκτός από τον Αριστοτέλη, που επιδοκιμάζει την απόρριψη του ψηφίσματος που πρότεινε ο Θρασύβουλος, λόγω της καταγωγής ορισμένων ατόμων (ὧν ἔνιοι φανερώς ἦσαν δοῦλοι), και ο Αισχίνης (3.195) με τον Πλούταρχο ([Πλουτ.] *Ἡθικά* 835f-836a) μας πληροφοροῦν για τη *γραφὴ παρανόμων*, με την οποία ακυρώθηκε το ψήφισμα του Θρασύβουλου. Ωστόσο, αυτό που προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση είναι το γεγονός ότι μπήκε στην πολιτική ατζέντα της εποχής το θέμα της αθηναϊκής ιθαγένειας, ένδειξη της πολιτικής ταραχής που επικρατούσε. Εν τέλει, οι Αθηναίοι, ακόμη και αν δεν χορήγησαν πολιτικά δικαιώματα στους πάντες, φρόντισαν να ευεργετήσουν οποιονδήποτε συνέβαλε στην παλινόρθωση της δημοκρατίας, εγκαταλείποντας ακόμη και δεσπόζουσες στην κοινωνική σκηνή προκαταλήψεις, όπως αυτές για τους δούλους.

²⁷ Loening 1987, 56.

κρίσης. Το κυλώνειο άγος και οι ορκωμοσίες που επέβαλε ο Σόλων για να διατηρηθεί η νομοθεσία του είναι τα πρώτα γνωστά παραδείγματα.²⁸ Όσον αφορά όμως τις ορκωμοσίες που πραγματοποιήθηκαν και συνδέθηκαν με τη διατήρηση και την προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος, χρειάζεται να εστιάσουμε την προσοχή μας σε δύο χρονικά ορόσημα, το 410/9 π. Χ. και το 403 π. Χ.. Μετά την πτώση των Τετρακοσίων, ο Δημόφαντος συμπεριέλαβε στο ψήφισμά του έναν όρκο που θα προστάτευε τους επίδοξους τυραννοκτόνους και τις οικογένειές τους, ενθαρρύνοντας την εξόντωση όποιου θα επιχειρούσε εφεξής να ανατρέψει τη δημοκρατία. Αυτό το ψήφισμα, του οποίου το περιεχόμενο το πληροφορούμαστε από τον Ανδοκίδη (1.96-98) έχει ιδιαίτερη σημασία. Σύμφωνα με τον Teegarden, υπήρξε μία από τις αιτίες που παρακίνησε τους Αθηναίους να εναντιωθούν στο τυραννικό καθεστώς των Τριάκοντα.²⁹ Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο για την υπόθεσή μας είναι ότι ο τρόπος που διεξήχθη η συγκριμένη ορκωμοσία ίσως αποτέλεσε πρότυπο για μεταγενέστερες περιπτώσεις. Ο μελετητής θεωρεί πολύ πιθανό ότι και το 403 π. Χ., που οι Αθηναίοι έδωσαν για δεύτερη φορά μαζικά όρκους, ότι οργανώθηκαν ανά δήμους οι φυλές δίνοντας τις υποσχέσεις τους.³⁰ Μέσα από αυτές τις δημόσιες τελετουργίες η Αθήνα εξασφάλιζε τη μαζική γνώση. Κάθε πολίτης γνώριζε τις επιταγές των νόμων και των όρκων, καθώς και ποιοι λάμβαναν και ποιοι όχι μέρος σε αυτές θέτοντας σε δύσκολη θέση όσους απαξίωναν τη δημοκρατία και τους θεσμούς της. Η εξοικείωση των Αθηναίων με τους όρους της συνθήκης είναι καταφανής και στο λόγο του Ισοκράτη. Ο ομιλητής διαβάσει και τις συνθήκες και τους όρκους στο δικαστήριο (§§19-20) και

---

²⁸ Βλ. Rhodes 2007, 15-16.

²⁹ Ο μελετητής πιστεύει πως οι Αθηναίοι ήταν πλέον περισσότερο προετοιμασμένοι να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο της τυραννίας. Ο Teegarden 2012, 433-465, χρησιμοποιεί εργαλειακά τα συμπεράσματα του κοινωνικού επιστήμονα Timur Kuran και εφαρμόζει τη θεωρία του στην Αθήνα του 5^{ου} αι π. Χ.. Ουσιαστικά, ο κοινωνιολόγος καταδεικνύει πώς προκαλείται ένα ντόμινο κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων μέσα από τη συμπεριφορά ενός ατόμου. Σύμφωνα με τον Teegarden, η πτώση των Τετρακοσίων ξεκίνησε με το θάνατο του Φρυνίχου, που ενθάρρυνε πολλούς Αθηναίους να δραστηριοποιηθούν. Το τέλος της ολιγαρχικής κίνησης συνοδεύτηκε από ένα κομβικό γεγονός, τον όρκο του Δημόφαντου (Ανδ. 1.96-98). Ο όρκος προέτρεπε όλους τους Αθηναίους, σε περίπτωση που κάποιος επιχειρούσε και κατάφερε να καταλύσει το δημοκρατικό πολίτευμα, να αντιδράσουν και να επιχειρήσουν να εξολοθρεύσουν τον πραξικοπηματία. Η συγκεκριμένη υπόσχεση που έδωσαν όλοι οι Αθηναίοι λειτούργησε καταλυτικά όσον αφορά την αποκαθήλωση των Τριάκοντα τυράννων. Σύμφωνα με τον μελετητή, του οποίου τη γνώμη ασπάζομαι κι εγώ, η πίστη στο πολίτευμα που είχαν διακηρύξει όλοι οι Αθηναίοι έδωσε το θάρρος στο Θρασύβουλο να ξεκινήσει με μια πολύ μικρή ομάδα ατόμων την αντίσταση ενάντια στους υποστηριζόμενους από τους Σπαρτιάτες τυράννους. Για το πώς ο όρκος του Δημόφαντου δραστηριοποίησε τους Αθηναίους και τους έκανε να κινητοποιηθούν για την ανατροπή των Τριάκοντα και αντιστοίχως αργότερα τους προέτρεψε να προστατέψουν την πόλη από έναν τυχόν εμφύλιο βλ. 457-463.

³⁰ Shear 2011, 208, Teegarden ό.π., 450.

αυτό υποδηλώνει ότι οι παραπάνω όροι είχαν δημοσιευτεί και είχαν αναγερθεί σε δημόσια σημεία στήλης που είχαν αναγεγραμμένο το περιεχόμενο των συνθηκών.³¹

2.1.3 Η υπόσχεση *μὴ μνησικακεῖν*

Οι λεπτομέρειες και οι όρκοι που δόθηκαν για την επίτευξη της συμφιλίωσης δεν σώζονται ολοκληρωμένα, αλλά μπορούμε να εντοπίσουμε ορισμένες παραμέτρους της συνθήκης και τμήμα των όρκων που τις συνόδευαν σε πλήθος λογοτεχνικών πηγών. Ορισμένες πληροφορίες τις αντλούμε και από τον λόγο που εξετάζουμε. Ειδικότερα, η §67 είναι δηλωτική της τάσης που υπήρχε οι *συνθήκαι* να συνοδεύονται από τους όρκους.³² Πιθανότατα μάλιστα η συγκεκριμένη φόρμουλα, *τοῖς ὄρκοις καὶ ταῖς συνθήκαις ἐμμένειν*, να αποτελούσε και τμήμα των όρκων που εκφωνήθηκαν.³³ Η συμφωνία του 403 π. Χ. επισφραγίστηκε με την υπόσχεση *μὴ μνησικακεῖν*. Αυτή η φόρμουλα σφράγιζε τις συνθήκες και τα ψηφίσματα του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π. Χ.³⁴ και υπήρξε τμήμα των όρκων που έδωσαν οι Αθηναίοι το 403 π. Χ.. Στο λόγο μας η φράση απαντά δύο φορές (§3, §23). Η πιο βασική πηγή για το κείμενο των όρκων, επιστέγασμα του οποίου υπήρξε η συγκεκριμένη φράση, είναι ο Ανδοκίδης. Ο ρήτορας περιγράφει τις πολιτικές ενέργειες που ακολούθησαν οι Αθηναίοι μετά τη συνομολόγηση της ειρήνης (1.81-89) και στο τέλος αναφέρει τμήμα³⁵ των όρκων:

οἱ ὄρκοι ὑμῖν πῶς ἔχουσιν; ὁ μὲν κοινὸς τῇ πόλει ἀπάση, ὃν ὁμωμόκατε πάντες μετὰ τὰς διαλλαγάς, “καὶ οὐ μνησικακήσω τῶν πολιτῶν οὐδενὶ πλὴν τῶν τριάκοντα καὶ τῶν δέκα καὶ τῶν ἑνδεκά: οὐδὲ τούτων ὅς ἂν ἐθέλη εὐθύνας διδόναι τῆς ἀρχῆς ἧς ἤρξεν.”

Ὅπως σημειώνει ο Carawan, η φόρμουλα *μὴ μνησικακεῖν*, ερμηνεύτηκε από πολλούς μελετητές ως μια πολιτική αμνηστία που απάλλαξε όλους τους εμπλεκόμενους στα πεπραγμένα των ολιγαρχικών.³⁶ Ο μελετητής, όμως, προτείνει μία νέα ερμηνεία για τη συγκεκριμένη φράση και υπεραμύνεται αυτής, αανσκευάζοντας τις επισημάνσεις του Joyce.³⁷ Για τον Carawan, ο όρκος είναι μια εγγύηση που δίνεται από τις εμπλεκόμενες μερίδες ότι δεν θα προχωρήσουν σε διεκδικήσεις που αφορούν ζητήματα που έχουν διευθετηθεί από τις συνθήκες.³⁸ Ο

³¹ Shear 2011, 190.

³² Loening 1987, 20-21.

³³ Loening ό.π., 21.

³⁴ Carawan 2002, 5.

³⁵ Η παρουσία του *καὶ* υποδεικνύει ότι ο συγκεκριμένος όρκος προστέθηκε σε μια σειρά από άλλους όρκους. MacDowell 1962, 130.

³⁶ Carawan ό.π., 3.

³⁷ Carawan 2012.

³⁸ Carawan 2002 ό.π., passim, 2012, ό.π., passim.

μελετητής στηρίζεται μάλιστα εν πολλοίς και στον λόγο μας, για να διατυπώσει αυτή τη θέση. Ο ομιλητής σε όλον το λόγο, και κυρίως στις §§25-28, θέτει ως λόγο ύπαρξης της *παραγραφής* την παραβίαση των συνθηκών και των όρκων που την επισφραγίζουν. Δεν φαίνεται να εννοεί πως είναι μια καθολική αμνηστία που παραβιάστηκε, αλλά συγκεκριμένοι όρκοι και συνθήκες.³⁹

2.1.4 Τα επακόλουθα της συμφωνίας

Αναφορικά με την τήρηση της ειρήνης, ο Αριστοτέλης (*Αθ. Πολ.* 40.2) σημειώνει ότι έγινε μόλις μία απόπειρα παραβίασής της, την οποία αναχαίτισε ο Αρχίνος. Τα δεδομένα, ωστόσο, υποδεικνύουν πως η μαρτυρία του φιλοσόφου είναι παραπλανητική και το αίσθημα φόβου δεν έπαψε να υφίσταται.⁴⁰ Η ομόνοια, ειδικά τα πρώτα χρόνια μετά την ολιγαρχική κίνηση, ήταν πολύ εύθραυστη και χρειάστηκαν επίπονες προσπάθειες, για να προστατευτεί. Την ανάγκη διαφύλαξης και ενίσχυσης της συμφωνίας ειρήνης καταδεικνύουν οι μεταγενέστερες νομικές ασφαλιστικές δικλείδες που θέσπισαν οι Αθηναίοι. Η πρώτη ασφαλιστική δικλείδα που πρόσθεσαν ήταν η *παραγραφή*.⁴¹ Γι' αυτή τη διαδικασία μας πληροφορεί ο Ισοκράτης (18.2-3), παραθέτοντας κάποιες παραμέτρους της, δίχως, ωστόσο, να μας παρέχει πλήρη παρουσίαση όλων των παραμέτρων. Η «παραγραφή» ήταν μια νομική διέξοδος που έδινε το δικαίωμα σε ένα κατηγορούμενο να ακυρώσει την εις βάρος του κατηγορία, αν αυτή ερχόταν σε αντίθεση με τη συνθήκη ειρήνης ή το πνεύμα της. Όπως ορθά επισημαίνει ο Loening,⁴² η συγκεκριμένη παράμετρος θα πρέπει να θεσπίστηκε μετά το συμβάν για το οποίο κάνει λόγο ο Αριστοτέλης (*Αθ. Πολ.* 40.2), όπου αναφέρεται ότι εκτελέστηκε με παρότρυνση του Αρχίνου ένας από τους δημοκρατικούς που επανήλθαν, όταν επιχείρησε να ασκήσει δίωξη εναντίον κάποιου συμπολίτη του (*ἤρξατο ... μνησικακεῖν*), ο οποίος, προφανώς, είχε ολιγαρχικά φρονήματα. Αν είχε θεσπιστεί τότε η παραγραφή, τότε ο διωκόμενος ολιγαρχικός θα είχε προσφύγει σε αυτή τη διαδικασία και δεν θα χρειαζόταν η σκληρή παρέμβαση του Αρχίνου. Λίγο αργότερα θεσπίστηκε ο νόμος του Διοκλή⁴³ (*Δημ.* 24.42), ο οποίος όριζε ότι όλοι οι νόμοι και τα ψηφίσματα που θεσπίστηκαν πριν ή μετά τη διακυβέρνηση των Τριάκοντα είχαν πλήρη ισχύ, όπως και οι δικαστικές ετυμηγορίες και οι διαιτησίες

³⁹ Carawan 2012, 574.

⁴⁰ Πβ. Λυσ. 6.45. Ο ομιλητής κάνει λόγο για τον Βάτραχο, έναν άνδρα που λειτούργησε ως πληροφοριοδότης την εποχή των Τριάκοντα και παρότι βρισκόταν υπό την προστασία της συνθήκης ειρήνης, από το φόβο του έφυγε από την Αθήνα.

⁴¹ Loening 1987, 57.

⁴² Loening 1987, ό.π., 57.

⁴³ Wolpert ό.π., 33-34.

(Δημ. 24.56-57).⁴⁴ Επομένως όσες δίκες συνέβησαν πριν από το 403 π. Χ. ήταν τελεσίδικες. Ωστόσο, αν συνέβη κάποιο αδίκημα πριν από το 403 π. Χ., το οποίο δεν είχε εκδικαστεί, τότε το θιγόμενο πρόσωπο δεν μπορούσε πλέον να διεκδικήσει το δίκιο του. Γι' αυτά μας πληροφορεί ο Ανδοκίδης (1.87), ο οποίος παραθέτει, αρκετές δεκαετίες νωρίτερα, μια πληρέστερη εκδοχή του νόμου στον οποίο αναφέρεται ο Δημοσθένης (§87: *τάς δὲ δίκας καὶ τὰς διαίτας κυρίας εἶναι, ὅποσαι ἐν δημοκρατουμένη τῇ πόλει ἐγένοντο. τοῖς δὲ νόμοις χρῆσθαι ἀπ' Εὐκλείδου ἄρχοντος*). Η δεύτερη πρόταση ρίχνει φως σε μία πτυχή που ο Δημοσθένης παραλείπει, το ότι δεν μπορεί κανείς να κινήσει νομική διαδικασία, ακόμη και αν έχει δίκιο, για αδίκημα που έγινε πριν από την ολιγαρχική κίνηση των τυράννων.⁴⁵ Προφανώς, αυτή η ρύθμιση είχε ως στόχο να αποθαρρύνει τους Αθηναίους να παρακάμψουν το πνεύμα της αμνηστίας προφασιζόμενοι κάποια νομική ρύθμιση που έγινε επί ολιγαρχίας ή αναζωπυρώνοντας μια παλιά, φαινομενικά άσχετη υπόθεση, που θα τους επέτρεπε να μετουσιώσουν την οργή τους σε εκδικητική πράξη. Τα παραπάνω στοιχεία αποδεικνύουν έμπρακτα ότι η συνθήκη ειρήνης ήταν κατά βάση όχι μια επίκληση προς τους Αθηναίους για να ξεχάσουν γενικά τα όσα δεινά υπέστησαν,⁴⁶ αλλά μια πρόνοια προκειμένου να μην επιχειρήσουν να εκτονώσουν το μένος τους στον δικαστικό στίβο.⁴⁷

Το βάρος και η κομβική σημασία που είχε για τους Αθηναίους η συμφωνία ειρήνης αποδεικνύεται από την έμφαση που δίνουν οι διάδικοι στα δικαστήρια (Ανδ. 1.80-91, Ισοκρ. 18 *passim*) και τον χρόνο που αφιερώνουν κατά τη διάρκεια της αγόρευσής τους. Αναφορές στα γεγονότα της περιόδου και στη συμφωνία εμφανίζονται στις περισσότερες δικανικές αγορεύσεις των αρχών του 4 ου αι π. Χ.. Κάποιοι από τους διάδικους στηρίχτηκαν με κάθε τρόπο στην νομική προστασία που τους προσφέρθηκε, ενώ κάποιοι άλλοι επιχείρησαν να επαναφέρουν στη συλλογική μνήμη κάποια επονείδιστα γεγονότα, για να επισύρουν το μένος των δικαστών για τους αντιπάλους τους. Οι πρώτες δικανικές αγορεύσεις, νομίζω είχαν περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας. Ο λαός της Αθήνας φαίνεται ανέκαθεν να επιδίωκε να

⁴⁴ Αυτό το θέσπισμα πιθανότατα δεν είχε προταθεί την εποχή που διεξήχθη η δίκη του Καλλίμαχου γιατί ο Ισοκράτης δεν αναφέρεται καθόλου σε αυτό εστιάζοντας μόνο στη συμφωνία ειρήνης. Πβ. Carawan 2013, 100.

⁴⁵ MacDowell 1962, 128-129.

⁴⁶ Όπως βλέπουμε σε πλήθος δικανικών λόγων της εποχής, οι διάδικοι φρόντιζαν να ανακαλούν στο μυαλό των δικαστών τις συμφορές που βίωσαν από το ολιγαρχικό καθεστώς. Χαρακτηριστική είναι φράση από τον *Κατὰ Λοχίτου* §12: *ὧν εἰκὸς ὑμᾶς μεμνημένους τιμωρεῖσθαι*.

⁴⁷ Wohl 2010, 204.

εξαλειφθούν οι μαύρες σελίδες της ιστορίας του με τη βοήθεια της λήθης. Όπως τιμωρήθηκε ο Φρύνιχος που επανέφερε στη μνήμη της πόλης τα δεινά που ακολούθησαν την ιωνική επανάσταση έτσι και οι Αθηναίοι σκόπευαν να τιμωρήσουν όποιον δεν άφηνε τα γεγονότα να ξεχαστούν.⁴⁸

3. Χρονολόγηση

Η χρονολόγηση του λόγου βασίζεται πρωτίστως σε εσωτερικές ενδείξεις. Ήδη από την §4 πληροφορούμαστε ότι η νομική διαδικασία την οποία κίνησε ο αντίπαλος του ομιλητή αντιβαίνει στις διατάξεις της πρόσφατα συμφωνημένης συνθήκης ειρήνης. Συνεπώς, έχουμε ήδη ένα *terminus post quem* που τοποθετεί το λόγο μετά το φθινόπωρο του 403 π. Χ.,⁴⁹ όταν είχε ολοκληρωθεί η συμφωνία ειρήνης. Η πρόσφατη σύναψη της ειρήνης (§29) και οι απόπειρες ορισμένων πολιτών να παραβιάσουν τη συμφωνία (§2), οδήγησαν τον Jebb και τον Van Hook στο συμπέρασμα ότι ο λόγος συνετέθη το 402 π.Χ..⁵⁰ Ωστόσο, υπήρξε και αντίλογος σε αυτές τις απόψεις από τον Blass, ο οποίος πρότεινε μια μεταγενέστερη χρονολογία, το 399 π. Χ..⁵¹

Το ζήτημα συζητήθηκε εκτενέστερα και από άλλους μελετητές που παρέχουν μια πιο διεξοδική τεκμηρίωση.

Δεν ήταν ασυνήθιστο για τους Αθηναίους να προχωρούν σε αναστολή εκδίκησης των ιδιωτικών υποθέσεων σε περιόδους έκτακτης ανάγκης.⁵² Σε μία τέτοια δύσκολη κατάσταση βρέθηκε η Αθήνα μετά τη λήξη της εμφύλιας διαμάχης και έχουμε μαρτυρίες ότι οι συνθήκες επέβαλαν ένα προσωρινό *iustitium* στην πόλη. Είτε λόγω της αδυναμίας του κράτους να πληρώσει τους δικαστές είτε λόγω γενικότερων

⁴⁸ Ο Πλούταρχος κάνει αυτή τη σύνδεση στα *Πολιτικά παραγγέλματα* 814b: *Ἐλλήνων διεξιόντα τοῖς νῦν ἠθοποιεῖν καὶ σωφρονίζεῖν, ὡς Ἀθήνησιν ὑπομιμνήσκοντα μὴ τῶν πολεμικῶν, ἀλλ' οἷόν ἐστι τὸ ψήφισμα τὸ τῆς ἀμνηστίας ἐπὶ τοῖς τριάκοντα: καὶ τὸ ζημιῶσαι Φρύνιχον τραγωδία διδάξαντα τὴν Μιλῆτου ἄλωσιν.*

⁴⁹ Για τη χρονολόγηση της συνθήκης βλ. Loening 1987, 21-22. Η επιστροφή των δημοκρατικών από τη Φυλή γιορταζόταν σύμφωνα με τον Πλούταρχο στις 12 του μήνα *Βοηδρομιῶνος* (*Ἡθικά* 349 f: *τῇ δὲ δωδεκάτῃ χαριστήρια ἔθουον ἐλευθερίας: ἐν ἐκείνῃ γὰρ οἱ ἀπὸ Φυλῆς κατῆλθον.*)

⁵⁰ Jebb 1893, 234, Van Hook 1945, 252.

⁵¹ Για την άποψη του Blass βλ. Jebb ό.π., 235 σημ. 1, MacDowell 2017, 284 σημ. 2.

⁵² Ο λόγος που συνέθεσε ο Δημοσθένης για τον Απολλόδωρο (45.4) μας παρέχει ένα τέτοιο παράδειγμα με τη διατύπωση του ομιλητή να υποδεικνύει ότι δεν επρόκειτο για κάποιο σπάνιο φαινόμενο. Ωστόσο, χρειάζεται να σημειώσουμε ότι αυτή η συνήθεια δεν ίσχυε για τις δημόσιες υποθέσεις, με βάση το χωρίο από τον Δημοσθένη, που παραθέσαμε παραπάνω (*γραφὴν δ' ὕβρεως γράφομαι*). Ο Todd 2000, 187 σημ. 3, ισχυρίζεται ότι η αναστολή εκδίκησης των «αστικών υποθέσεων» που συναντάμε στο Λυσία (17.3), μπορεί να ερμηνευτεί ως αναστολή εκδίκησης των ιδιωτικών δικών. Δεν είναι όμως απολύτως σίγουρος ότι είναι η μόνη ερμηνεία με την οποία μπορούμε να αποδώσουμε τη φράση. Ο Whitehead 2002, 72, αποδέχεται την πρόταση της Rubinstein που πιστεύει ότι *αἱ ἀστικά δίκαι* είναι οι δίκες που διεκπεραιώνονταν από τα κεντρικά δικαστήρια της Αθήνας.

αντιξοοτήτων, για ένα μικρό χρονικό διάστημα δεν διεξάγονταν ιδιωτικές δίκες. Έχουμε δύο μαρτυρίες που μας πληροφορούν για τη συγκεκριμένη συγκυρία.⁵³ Η πρώτη προέρχεται από τον Ισοκράτη και η δεύτερη από τον Λυσία:

πρὸς δὲ τούτοις, ἀκαταστάτως ἐχόντων τῶν ἐν τῇ πόλει καὶ δικῶν οὐκ οὐσῶν τῷ μὲν οὐδὲν ἦν πλέον ἐγκαλοῦντι, τῷ δὲ οὐδὲν ἦν δέος ἀποστεροῦντι. *Ισοκρ.* 21.7
ἐν μὲν οὖν τῷ πολέμῳ,⁵⁴ διότι οὐκ ἦσαν δίκαι, οὐ δυνατοὶ ἦμεν παρ' αὐτῶν ἅ ὄφειλον πράξασθαι: ἐπειδὴ δὲ εἰρήνην ἐγένετο, ὅτε περ πρῶτον αἱ ἀστικάι δίκαι ἐδικάζοντο, λαχὼν ὁ πατὴρ παντὸς τοῦ συμβολαίου Ἐρασιστράτῳ, ὅσπερ μόνος τῶν ἀδελφῶν ἐπεδήμει, κατεδικάσατο ἐπὶ Ξεναινέτου ἄρχοντος. *Λυσ.* 17.3

Κατὰ ειρωνικό τρόπο, η προσφάτως αποκατεστημένη δημοκρατία δεν είχε τη δυνατότητα να εκδικάσει τέτοιες υποθέσεις, σε αντίθεση με την περίοδο διακυβέρνησης των Τριάκοντα, κατά την οποία οι πηγές μαρτυρούν ότι δεν ίσχυε ανάλογος περιορισμός (*Δημ.* 24.56). Αυτή η αναστολή για τον MacDowell, ο οποίος δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο χωρίο που παραθέσαμε από τον Λυσία, υφίστατο μέχρι το 401/400 π. Χ., το έτος που ήταν επώνυμος άρχων ο Ξεναινέτος.⁵⁵ Με βάση αυτό το συμπέρασμα, ο φιλόλογος τοποθετεί τον *Πρὸς Καλλίμαχον* μετά το 401/0 π. Χ., διότι πιστεύει ότι τότε κατέστη ξανά δυνατό να διεξαχθούν ιδιωτικές δίκες. Ένα ακόμη στοιχείο που χρησιμοποιείται για τη χρονολόγηση του λόγου είναι ο έπαινος της συνθήκης για την ειρήνη (§§45-46). Για τον MacDowell, δεν ήταν εύλογο να προχωρήσει σε έναν τέτοιο έπαινο ο ομιλητής πριν από το 401/400 π. Χ., όταν και ενσωματώθηκε η Ελευσίνα στην Αθήνα και οι ολιγαρχικοί ηττήθηκαν οριστικά. Ο μελετητής εστιάζει σε ένα ακόμη σημείο. Σύμφωνα με τον ισχυρισμό του ομιλητή (§12), ο Καλλίμαχος έφερε την ίδια υπόθεση στο δικαστήριο για δεύτερη φορά (*πείσας δὲ τὴν ἀρχὴν πάλιν τὴν αὐτὴν δίκην ἐγράψατο*), καθώς η πρώτη του απόπειρα είχε αποτύχει. Ωστόσο, η άρνηση του ομιλητή να επιμείνει σε αυτή την πρακτική, και η αντιμετώπιση του συμβάντος σα να μην υπάρχει τίποτε το παράδοξο σε αυτό, έκαναν τον MacDowell να πιστέψει ότι είχε ξεκινήσει το νέο έτος, δηλαδή το 400 π. Χ..⁵⁶ Ο λόγος που ο Καλλίμαχος έπρεπε να πείσει πάλι τον αρμόδιο αξιωματούχο, ήταν ότι οι άρχοντες είχαν ενιαύσια θητεία, υποχρεώνονταν όμως, όταν αναλάμβαναν

⁵³ Whitehead ό.π., 82.

⁵⁴ Ο Todd 2000, 187 σημ. 2, πιθανολογεί ότι ο «πόλεμος», στον οποίο αναφέρεται ο ομιλητής, είναι ο Πελοποννησιακός και εναλλακτικά υποθέτει πως είναι ο εμφύλιος που ακολούθησε. Όπως είδαμε όμως, δίκες διεξάγονταν και την περίοδο των Τριάκοντα. Ο ομιλητής αναφέρεται ελλειπτικά στο ζήτημα, νομίζω όμως, πως έχει δίκιο ο Whitehead 2002, 80, που ισχυρίζεται ότι οι ιδιωτικές υποθέσεις θα μπορούσαν να εκδικαστούν πάλι μετά την πλήρη αποκατάσταση της δημοκρατίας και την ανάληψη των καθηκόντων από τον Ευκλείδη, και τοποθετεί τότε το χρονικό σημείο στο οποίο αναφέρεται ο εκφωνητής. Άρα ο «πόλεμος» για τον οποίο κάνει λόγο ο Λυσίας είναι η εμφύλια αναταραχή. Την ίδια υπόθεση είχε κάνει και ο Loening δίχως όμως να την αιτιολογήσει περαιτέρω. Βλ. Loening 1987, 120.

⁵⁵ MacDowell 2017, 281.

⁵⁶ MacDowell ό.π., 282.

μία υπόθεση, να φροντίζουν για την διεκπεραίωσή της και να μη τη μετακυλίσουν στον επόμενο άρχοντα.⁵⁷ Έτσι, ο Καλλίμαχος έπρεπε να ξεκινήσει από την αρχή τη δίωξη, αφού εξασφάλιζε την έγκριση από τον άρχοντα. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, ο MacDowell πιστεύει ότι πρέπει να τοποθετήσουμε το λόγο στο 400 π.Χ. και τη θέσπιση της *παραγραφής* λίγο νωρίτερα, το 401 π. Χ..⁵⁸

Η επιχειρηματολογία του MacDowell υιοθετήθηκε από αρκετούς μελετητές.⁵⁹ Από την άλλη όμως, η πρότασή του αμφισβητείται από τον Loening και τον Whitehead, που κατά τη γνώμη μου είναι πιο πειστικοί. Ο Loening σημειώνει ότι στο χωρίο από τον Λυσία φαίνεται να υπάρχει μία διάσταση που είχε παραβλέψει ο MacDowell· ότι δηλαδή μεσολάβησε ένα χρονικό κενό ανάμεσα στην διατύπωση της καταγγελίας και την έκδοση της απόφασης κατά του Ερασίστρατου.⁶⁰ Επομένως, υπάρχει ένα κενό στην επιχειρηματολογία του MacDowell, ο οποίος φαίνεται να υπολογίζει κάπως αυθαίρετα τη λήξη της ταραγμένης περιόδου το 401 π. Χ., ενώ ο Λυσίας δεν προσδιορίζει αυτό το διάστημα.. Συνεπώς δεν είναι απαραίτητο να θεωρήσουμε ότι η καταγγελία κατά του Ερασίστρατου συντάχθηκε και εκδικάστηκε το 401 π. Χ.. Την ίδια πεποίθηση με τον Loening έχει και ο Whitehead. Ο τελευταίος υποστηρίζει Πιθανότατα η διατύπωση του Λυσία υποδηλώνει την ύπαρξη δύο διακριτών φάσεων. Ναι μεν η υπόθεση τελεσιδίκησε το 401/400 π.Χ., ωστόσο η ακροαματική διαδικασία έγινε νωρίτερα.⁶¹ Τα παραδείγματα που παρέχει ο Whitehead,⁶² μολονότι δεν αναιρούν ξεκάθαρα, όπως παραδέχεται και ο ίδιος, τη θέση ότι οι Αθηναίοι άρχοντες δεν μπορούσαν να μεταβιβάσουν μια υπόθεση στο διάδοχό τους, εν τούτοις δείχνει ότι υπήρχαν πιθανότητες να ισχύει η συγκεκριμένη νομική διαδικασία. Με άλλα λόγια, δεν ήταν απαραίτητο όλες οι διεργασίες, για τις οποίες κάνει λόγο ο Λυσίας, να έλαβαν χώρα επί Ξεναινέτου άρχοντος, γεγονός που μεταβάλλει τη χρονική διάρκεια του *iustitium* και κατά συνέπεια τη χρονολόγηση των δικανικών λόγων που

⁵⁷ MacDowell ό.π., 282. Ωστόσο, το συγκεκριμένο συμπέρασμα δεν ευσταθεί και τόσο. Ο μελετητής βασίζεται σε μία νομική παράμετρο που συναντάμε στο λόγο του Αντιφώντα (6.42: *και οὐτ' εἰσάγειν δήπου οἷός τ' ἂν ἦν ἐφ' ἑαυτοῦ, οὔτε παραδοῦναι φόνου δίκην ἔξεστιν, οὐδὲ παρέδωκεν οὐδεις πώποτε βασιλεὺς ἐν τῇ γῆ ταύτῃ. ἦντινα οὖν μήτε εἰσάγειν μήτε παραδοῦναι ἔξῃν αὐτῶ, οὐδ' ἀπογράφεσθαι ἡξίου παρὰ τοὺς ὑμετέρους νόμους.*). Με βάση τα λεγόμενα του ομιλητή η συγκεκριμένη παράμετρος αφορά τις δίκες φόνου (*οὔτε παραδοῦναι φόνου δίκην ἔξεστιν,*), ενώ όπως σημειώνει και ο Gagarin 1997, 243, η ασαφής διατύπωση *παρὰ τοὺς ὑμετέρους νόμους* δεν μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ξεκάθαρα ότι υπήρχε συγκεκριμένος νόμος που απαγόρευε στον άρχοντα βασιλέα να μεταφέρει την υπόθεση στον διάδοχό του. Ο Whitehead 2002, 76-79, εκφράζει επιφυλάξεις για αυτό το ζήτημα, δεν μπορεί να τις τεκμηριώσει ωστόσο, απόλυτα.

⁵⁸ MacDowell ό.π., 282.

⁵⁹ Βλ. Whitehead ό.π., 74, ο οποίος τους παραθέτει.

⁶⁰ Loening 1987, 120.

⁶¹ Whitehead ό.π., 75.

⁶² Whitehead ό.π., 76-79.

εξετάζουμε. Οι §§11-12 από τον *Πρός Καλλίμαχον* μαρτυρούν ότι δεν ήταν καινοφανές γεγονός οι διαδικαστικές πράξεις μίας νομικής δίωξης να γίνονται σταδιακά και όχι εντός μιας αυτοτελούς διαδικασίας.

Εστιάζοντας τώρα στον λόγο μας, εφόσον, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, δεν είναι απαραίτητο να θεωρήσουμε ότι η αναστολή εκδίκασης υποθέσεων έληξε το 401 π. Χ., μπορούμε να προχωρήσουμε σε μια νέα υπόθεση. Η αναστολή ξεκίνησε μετά την έναρξη του εμφυλίου, δηλαδή το δεύτερο μισό του 404/403 π. Χ., και σύμφωνα με τον Whitehead διήρκεσε 12-15 μήνες.⁶³ Η υπόθεση επιβεβαιώνεται από τον λόγο του Ισοκράτη. Στην §7 του *πρός Καλλίμαχον* ο ομιλητής αναφέρει ότι ο Καλλίμαχος, μετά την επιστροφή των δημοκρατικών από τον Πειραιά, τον Σεπτέμβρη/Οκτώβρη του 403 π. Χ., κινήθηκε νομικά κατά του Πατροκλή. Συνεπώς, η κίνηση νομικών διαδικασιών θα πρέπει να κατέστη δυνατή λίγο καιρό μετά την επιστροφή των δημοκρατικών. Η διατύπωση αφήνει ελάχιστα περιθώρια να υποπτευθεί κανείς ότι το πέρας του *iustitium* επήλθε περίπου ένα χρόνο μετά τη δωδεκάτη του Βοηδρομιώνος. Επομένως είναι πιο λογικό η κανονικότητα να επήλθε στην πόλη μετά το τέλος του 403/402 π. Χ. και η φράση *πέισας δὲ τὴν ἀρχὴν πάλιν* να αναφέρεται όχι στον Λάχη, τον διάδοχο του Ξεναιέτου, αλλά είτε στον Μίκωνα (402/401 π. Χ.) είτε ίσως στον ίδιο Ξεναιέτο (401/400 π. Χ.). Από τις δύο εκδοχές ο Whitehead θεωρεί πως η πρώτη έχει περισσότερες πιθανότητες. Στον λόγο δεσπόζουν οι αναφορές που υπερασπίζονται την ομόνοια και την ειρήνη και θα ήταν περίεργο να συναντάμε τέτοιες αναφορές το 401 π. Χ., όταν άρχισαν να επανέρχονται συγκρούσεις ανάμεσα στους δημοκρατικούς και τους ολιγαρχικούς που είχαν καταφύγει στην Ελευσίνα. Άρα, είναι πιο εύλογο αυτός ο έπαινος να επήλθε λίγο μετά τον αρχικό συμβιβασμό των δύο μερίδων.⁶⁴

Νομίζω ότι τα επιχειρήματα, τα οποία παραθέτει ο Whitehead είναι αρκετά πειστικά. Προσχωρώ, λοιπόν, στην άποψή του ότι η πιο πιθανή χρονολόγηση για τον *Πρός Καλλίμαχον* είναι το 402 π. Χ..

4. Νομικό πλαίσιο

Στην αρχαία Αθήνα οι κατηγορούμενοι είχαν διαθέσιμες δύο νομικές διαδικασίες, οι οποίες τους επέτρεπαν να παρακωλύσουν την εκδίκαση στη δίκη που είχε κινήσει ο αντίδικος, την *διαμαρτυρία* και την *παραγραφή*. Αυτές οι διατάξεις ήταν

⁶³ Whitehead 2002, 80.

⁶⁴ Whitehead 2002, ό.π., 81.

παραπλήσιες⁶⁵ στο βαθμό που αμφισβητούσαν τη δυνατότητα του διαδικού να φέρει την υπόθεση στο δικαστήριο. Στον *Πρὸς Καλλίμαχον* λόγο που εξετάζουμε, ο ομιλητής έχει καταφύγει στη δεύτερη εναλλακτική που του παρέχεται, αφού παλαιότερα είχε κάνει χρήση και της πρώτης, και επιδίδεται σε μία προσπάθεια να αποδείξει πως ο Καλλίμαχος διέπραξε παρανομία φέρνοντας στο δικαστήριο μια υπόθεση, που αφενός μεν αντιβαίνει στις αμνηστευτικές διατάξεις, αφετέρου δε, είναι ένα ζήτημα που έχει διευθετηθεί ήδη μέσα από διαιτησία.⁶⁶

Και οι δύο διαδικασίες που αναφέρθηκαν σχετίζονται με τον λόγο μας. Η *διαμαρτυρία* είναι ουσιαστικά η βεβαίωση ενός γεγονότος από έναν μάρτυρα. Είναι ένας θεσμός του οποίου οι ρίζες πρέπει να αναχθούν στα προκλασικά χρόνια καθώς έχει αρχαϊκά χαρακτηριστικά.⁶⁷ Αργότερα, προστέθηκε στο νομικό πλαίσιο και μια διαδικασία αμφισβήτησης του μάρτυρα, η λεγόμενη *δίκη ψευδομαρτυρίας*.⁶⁸ Ο διάδικος δηλαδή είχε το δικαίωμα να υποβάλει μήνυση κατά του μάρτυρα που χρησιμοποιούσε ο αντίπαλός του, οπότε η υπόθεση αναβαλλόταν μέχρι ο άρχοντας *πολέμαρχος* να αποφασίσει για το ζήτημα της ψευδομαρτυρίας.⁶⁹ Αν όμως δεν αμφισβητούνταν η εγκυρότητα του μάρτυρα, τότε ο άρχοντας συμπέρανε ότι η

---

⁶⁵ Φώτ. *Διαμαρτυρία* αὕτη τρόπον τινὰ παραγραφὴ ἐστὶ περὶ τοῦ εἰσαγωγίμου εἶναι τὸ πρᾶγμα ἢ μὴ. Σουδ. *Διαμαρτυρία καὶ Διαμαρτυρεῖν*: τρόπος τις ἦν ἡ μαρτυρία παραγραφῆς· πρὸ γὰρ τοῦ εἰσαχθῆναι τὴν δίκην εἰς τὸ δικαστήριον ἐξῆν τῷ βουλομένῳ διαμαρτυρῆσαι, ὡς εἰσαγωγίμος ἐστὶν ἡ δίκη ἢ οὐκ εἰσαγωγίμος. διαφέρει δὲ τῆς παραγραφῆς τῷ τὴν μὲν διαμαρτυρίαν γίνεσθαι οὐ μόνον ὑπὸ τῶν φευγόντων, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν διωκόντων.

⁶⁶ 18.4: ἀποδείξω δὲ Καλλίμαχον οὐ μόνον παρὰ τὰς συνθήκας δικαζόμενον, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἐγκλημάτων ψευδόμενον, καὶ προσέτι δίαιταν ἡμῖν γεγεννημένην περὶ αὐτῶν. Ο Carawan 2013, 86-87, θεωρεῖ πολύ πιθανό πως ο πελάτης του Ισοκράτη επικαλεῖται το γεγονός της διαιτησίας, διότι υπήρχε διάταξη στη συμφωνία ειρήνης που προέβλεπε ότι οι ιδιωτικές συμφωνίες που πραγματοποιήθηκαν ἐπὶ δημοκρατίας παραμένουν ἐγκυρες. Ο Carawan ἔχει αὐτὴν τὴν υποψία λόγω του συγκείμενου στο οποίο τοποθετεῖται αὐτὴ ἡ παράμετρος 18.24: καίτοι δεινόν, εἰ ἐπὶ μὲν τοῖς ὑμέτεροις αὐτῶν πράγμασιν ἐμμένετε τοῖς ὄρκοις, ἐπὶ δὲ τῇ τούτου συκοφαντίᾳ παραβαίνειν ἐπιχειρήσετε, καὶ τὰς μὲν ἰδίας ὁμολογίας δημοσίᾳ κυρίας ἀναγκάζει εἶναι, τὰς δὲ τῆς πόλεως συνθήκας ἰδίᾳ τὸν βουλομένον λθεῖν εἴσατε. Νομίζω ὅτι ο Carawan ἔχει δίκιο καὶ πράγματι υπήρξε μια τέτοια παράμετρος στη συμφωνία ειρήνης. Εὐλόγα θα προκαλοῦνταν χάος, ἀν δὲν επικυρωνόταν νομικὰ αὐτὴ ἡ πρόταση, διότι θα ἐσπευδαν πολλοὶ νὰ ακυρώσουν παλιὰς συμφωνίες ἐκμεταλλεῦμενοι τὴν ταραχὴν που προκάλεσε τὸ διάστημα των τυράννων. Λίγο αργότερα, ὡπως μαθαίνουμε ἀπὸ τον Ανδοκίδη (1.87-1.88), θα πρέπει νὰ θεσπίστηκε καὶ νόμος που καθιστοῦσε αὐτὴ τὴν παράμετρο, δηλαδή τὴν εγκυρότητα των διαιτησιῶν δεσμευτική. Βλ. Carawan ὁ.π., 100.

⁶⁷ MacDowell 2009, 329, Todd 1993, 135-136. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Πολ.*1274b7: Χαρώνδου δ' ἴδιον μὲν οὐδὲν ἐστὶ πλὴν αἱ δίκαι τῶν ψευδομαρτυριῶν [πρῶτος γὰρ ἐποίησε τὴν ἐπίσημιν], τῇ δ' ἀκριβείᾳ τῶν νόμων ἐστὶ γλαφυρότερος καὶ τῶν νῦν νομοθετῶν.) αὐτὸς που πρῶτος θέσπισε ἦταν ο νομοθέτης Χαρώνδας ἀπὸ τὴν Κατάνη. Καὶ ἡ μαρτυρία του Σταγειρίτη φιλοσόφου συμφωνεῖ στο ὅτι ο θεσμός της *διαμαρτυρίας* εἶχε ἀρχαϊκὴ προέλευση, ἀφοῦ ο Χαρώνδας ἀνήκει σε μια ομάδα νομοθετῶν, ὡπως ο Δράκων, που ἐξῆσαν τα ἀρχαϊκὰ χρόνια.

⁶⁸ MacDowell ὁ.π., 330. Ἡ δίκη αὐτὴ θα ἀκολουθοῦσε τὴν *ἐπίσημιν*, δηλαδή τὴν ἀμφισβήτηση της εγκυρότητας του μάρτυρα. Βλ. Πολυδ. 8.33: ἐπίσημιν δέ, εἴ τις τὴν διαμαρτυρίαν ὡς ψευδῆ αἰτιῶτο.

⁶⁹ Λυσ. 23.3: ἐπειδὴ δὲ οὐδεὶς ἔφασκεν γινώσκειν αὐτόν, πυθόμενος ὅτι καὶ ἑτέρας δίκας τὰς μὲν φεύγοι τὰς δ' ὠφλήκοι παρὰ τῷ πολέμαρχῳ ἔλαχον καὶ ἐγώ

διαμαρτυρία ήταν έγκυρη. Αυτός που θα κινούσε τη διαμαρτυρίαν όφειλε να πληρώσει την παρακαταβολήν, τουλάχιστον όσον αφορά τις περιπτώσεις που αφορούσαν οικονομικά ποσά και περιουσιακά στοιχεία, που ήταν το 10% του διαφιλονικούμενου ποσού.⁷⁰ Για τη διαμαρτυρία αντλούμε πληροφορίες τόσο από λεξικογράφους, όσο και από δικανικούς λόγους του 5^{ου} αι π.Χ.. Σύμφωνα με το λήμμα από το λεξικό του Αρποκρατίωνα,⁷¹ την ένσταση μέσω μάρτυρα μπορούσε να ασκήσει είτε ο κατήγορος είτε ο κατηγορούμενος, πληροφορία που μπορούμε να επιβεβαιώσουμε και από δικανικούς λόγους που έχουν σωθεί. Πιο συγκεκριμένα, η μία περίπτωση εντοπίζεται στον *Πρὸς Καλλίμαχον*, δηλαδή το λόγο που εξετάζουμε, και η δεύτερη προέρχεται από το corpus του Λυσία, τον λόγο με τον τίτλο *Κατὰ Παγκλέωνος*. Στον *Πρὸς Καλλίμαχον* (18.11-12) πληροφορούμαστε πως ο Καλλίμαχος είχε μηνύσει αρχικά τον ανώνυμο ομιλητή για την κατάσχεση της περιουσίας του και διεκδικούσε από αυτόν 10.000 δραχμές με τον ομιλητή να απαντά παρουσιάζοντας μάρτυρα που επιβεβαίωνε ότι το θέμα είχε διευθετηθεί με διαιτησία. Ο τρόπος με τον οποίο πραγματεύεται τη διαμαρτυρίαν ο ομιλητής σε αυτόν τον λόγο υποδεικνύει πως οι δικαστές ήταν εξοικειωμένοι με τη διαδικασία και γι' αυτό δεν προχωρεί σε περαιτέρω επεξηγήσεις για τις διατάξεις της, όπως κάνει με την παραγραφήν.⁷² Στον λόγο του Λυσία περιγράφεται η νομική διαδικασία της διαμαρτυρίας. Η αλληλουχία των γεγονότων έχει ως εξής: Ο Αριστόδικος είχε αρχικά κινήσει μία δίκη κατά του Παγκλέωνα, ο οποίος διατεινόταν ότι δεν ήταν μέτοικος, αλλά είχε καταγωγή από τις Πλαταιές, ήταν δηλαδή Αθηναίος πολίτης (εξ απονομής) και άρα ο Αριστόδικος δεν έπρεπε να απευθυνθεί στον πολέμαρχο, τον αρμόδιο άρχοντα για τους μετοίκους. Ο Αριστόδικος στη συνέχεια εμφάνισε μάρτυρα που αντέκρουε τους ισχυρισμούς του Παγκλέωνα (§§13-14). Παρότι ο Παγκλέων θέλησε να υποσκάψει την αξία των λεγομένων του μάρτυρα, εν τούτοις δεν μετουσίωσε την πρόθεσή του σε πράξη (§14) και η υπόθεση που υποβλήθηκε στον πολέμαρχο εκδικάστηκε κανονικά. Το συμπέρασμα το οποίο συνάγεται από τον *Κατά*

⁷⁰ Βλ. Πολυδ. 8.32 και Δημ. 44.42-43.

⁷¹ Αρπ. Διαμαρτυρία και διαμαρτυρεῖν· τρόπος τις ἦν παραγραφῆς ἢ διαμαρτυρία· πρὸ γὰρ τοῦ εἰσαχθῆναι τὴν δίκην εἰς τὸ δικαστήριον ἐξῆν τῷ βουλομένῳ διαμαρτυρῆσαι ὡς εἰσαγωγίμος ἐστὶν ἡ δίκη ἢ οὐκ εἰσαγωγίμος. διαφέρει δὲ τῆς παραγραφῆς τῇ τὴν διαμαρτυρίαν γίνεσθαι οὐ μόνον ὑπὸ τῶν φευγόντων, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν διωκόντων. καὶ πρότερόν γε τῷ διώκοντι ἦν προβάλλεσθαι τινὰ μαρτυροῦντα εἰσαγωγίμον εἶναι τὴν δίκην, καὶ περὶ τούτου πρότερον ἐγένετο ἡ κρίσις πρὸς αὐτὸν τὸν διαμαρτυρήσαντα, οὐ πρὸς τὸν ἐξ ἀρχῆς δικαζόμενον· εἰ δὲ μὴ προβάλοιτο μάρτυρα ὁ διώκων, τότε ἐξῆν τῷ φεύγοντι προσαγαγεῖν τινὰ μαρτυροῦντα μὴ εἰσαγωγίμον εἶναι τὴν δίκην, καὶ πάλιν πρὸς τὸν διαμαρτυρήσαντα ὁ ἀγὼν ἐγένετο. ἐπεσκήπτοντο δὲ ψευδομαρτυριῶν καὶ τὰς διαμαρτυρίας, ὥσπερ ταῖς μαρτυρίας·

⁷² Calhoun 1918, 171.

Παγκλέωνος του Λυσία και τον *Πρὸς Καλλίμαχον* του Ισοκράτη είναι ότι η διαδικασία κινείται είτε από τον κατηγορούμενο (*Πρὸς Καλλίμαχον*) είτε από τον κατηγορο.

Σε αντίθεση με τη *διαμαρτυρία*, η *παραγραφή* είναι ένας νέος θεσμός⁷³ που θεσπίστηκε μετά την επανόρθωση της δημοκρατίας και την παλιννόστηση των εξοριστών δημοκρατικών πολιτών το 403/402 π.Χ.. Μετά την κατάρρευση του καθεστώτος των Τριάκοντα σοβούσε στην Αθήνα ένα φιλοπολεμικό κλίμα και προκειμένου να εκτονωθεί αυτή η κατάσταση, ο Αρχίνος, που ήταν άρχοντας, φαίνεται ότι εισηγήθηκε την *παραγραφή*. Ύστερα από την πτώση του ολιγαρχικού καθεστώτος, παρά την επιβολή αμνηστίας, πολλοί πολίτες, προερχόμενοι κυρίως από τη δημοκρατική⁷⁴ παράταξη, θέλησαν να εκδικηθούν για τα δεινά που υπέστησαν από τους Τριάκοντα και τους θιασώτες τους. Ήταν αναμενόμενο, άλλωστε, να προκύψουν διεκδικήσεις, ιδίως σε ζητήματα ιδιοκτησίας, μετά τον εξορισμό τόσο πολλών πολιτών, αφού βρέθηκαν αρκετοί υστερόβουλοι, οι οποίοι εν τη απουσία των συμπολιτών τους, βρήκαν την ευκαιρία να υφαρπάξουν τις περιουσίες τους. Για να εκτονωθεί αυτή η κατάσταση, ο Αρχίνος επιχείρησε να εμποδίσει όποιον τολμούσε να αναζωπυρώσει τα περασμένα σφάλματα (*μνησικακεῖν*) παίρνοντας νομοθετικές πρωτοβουλίες, όπως τη θέσπιση της εν λόγω νομικής διαδικασίας. Ο δέκατος όγδοος λόγος του Ισοκράτη είναι η πρώτη περίπτωση προσφυγής σε αυτή τη νέα νομική διαδικασία, όπως αναφέρει και ο ίδιος ο ομιλητής του λόγου (18.1), και λόγω της μη πιθανής εξοικείωσης των δικαστών με αυτήν, παραθέτει κάποιες διευκρινήσεις της, οι οποίες αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την διαδικασία.⁷⁵ Αναφέραμε ήδη

---

⁷³ Wolff 1966 88 σημ. 3, Isager-Hansen 1975, 135. Τη θέση αυτή είχε αμφισβητήσει ο Calhoun 1918, 170. Θεωρούσε ότι η *παραγραφή* προϋπήρχε ως θεσμός, αλλά ότι από τον Αρχίνο και μετά απέκτησε κάποια νέα χαρακτηριστικά, τα οποία χρειάζονται εξήγηση. Γι' αυτόν το λόγο, ισχυρίζεται πως στη φράση *τοιούτην παραγραφὴν*, η δεικτική αντωνυμία αναφέρεται σε αυτά τα νέα χαρακτηριστικά. Επίσης, ο μελετητής ερμηνεύει τη σιωπή του ομιλητή ως ένδειξη ότι οι Αθηναίοι ήταν εξοικειωμένοι με την εφαρμογή διπλών ακροάσεων για την εκδίκαση μίας υπόθεσης, όπου η μία θα αφορούσε την ένσταση και η άλλη την αρχική υπόθεση. Αυτό το *ex silentio* επιχείρημα του Calhoun αντικρούεται πειστικά από τον Carawan 2011 *passim*.

⁷⁴ Χρειάζεται να σημειώσουμε πως, για να επικαλεστεί κάποιος τη συνθήκη ειρήνης και αργότερα την *παραγραφή* δεν ήταν απαραίτητη προϋπόθεση ο αντίδικός του να ανήκει στην αντίπαλη πολιτική παράταξη. Αν και πιστεύω ότι η ανάγκη για τη θέσπιση της *παραγραφῆς* προέκυψε μέσα στο κλίμα των διεκδικήσεων των δημοκρατικών που διακατέχονταν από άσβεστη επιθυμία για εκδίκηση, ωστόσο στο, λόγο μας και οι δύο αντίδικοι ανήκουν στους *ἐκ τοῦ ἄστεως* πολίτες και δε φαίνεται αυτό το γεγονός να αποτρέπει τον ομιλητή να επικαλεστεί τις συνθήκες.

⁷⁵ Άλλη σημαντική πηγή πληροφοριών για τη διαδικασία προέρχεται από το αντίστοιχο λήμμα ενός λεξικογράφου. Πολυδ. 8.57: *παραγραφή δ' ἦν ἡ αὐτὴ καὶ διαμαρτυρία, ὅταν τις μὴ εἰσαγώγιμον λέγη εἶναι τὴν δίκην ἢ ὡς κεκριμένος ἢ διαίτης γεγεννημένης ἢ ὡς ἀφειμένος, ἢ ὡς τῶν χρόνων ἐξηκόντων ἐν οἷς ἔδει κρῖνεσθαι .... οἷον οὐκ εἰσαγγελίας ἀλλὰ παρανόμων, οὐ δημοσία ἀλλ' ἰδία, ἢ ὡς οὐ παρὰ τούτοις*

παραπάνω πως οι δύο αντίδικοι είχαν καταλήξει σε συμβιβασμό μέσω της διαιτησίας. Ο ομιλητής επιστρατεύει μαρτυρικές καταθέσεις για να επιβεβαιώσει την επίτευξη συμβιβασμού, ενώ ο Καλλίμαχος αρνείται ότι υπήρξε τέτοια διαδικασία.

Στη συνέχεια, κατά τα λεγόμενα του ομιλητή, ο Καλλίμαχος επανέφερε την ίδια υπόθεση αργότερα (18.12). Ασφαλώς, η επαναφορά της ίδιας υπόθεσης δεν ήταν σύμφωνη με τις νομικές διατάξεις της Αθήνας (Δημ. 24.54) και στο συγκεκριμένο σημείο έχουμε κατά πάσα πιθανότητα μία ρητορική διόγκωση από τον ανώνυμο ομιλητή. Ωστόσο, δεν ήταν ασυνήθιστη πρακτική για τους Αθηναίους να ανακινούν μια παλαιά δικαστική διαμάχη, χρησιμοποιώντας ως πρόφαση μίαν άλλη υπόθεση. Το πιο πιθανό είναι η υπόθεση, για την οποία συντάχθηκε ο παρών λόγος να εισήχθη στο δικαστήριο ως *δίκη βλάβης*.⁷⁶ Η *δίκη βλάβης* ήταν ένας τύπος ιδιωτικής δίκης⁷⁷ στον οποίο προσέφευγαν συχνότερα οι Αθηναίοι. Για την αποφυγή αυτής της δίκης ο πελάτης του Ισοκράτη χρησιμοποίησε την *παραγραφήν*.

εἰ μὲν καὶ ἄλλοι τινὲς ἦσαν ἠγωνισμένοι τοιαύτην παραγραφὴν, ἀπ' αὐτοῦ τοῦ πράγματος ἠρχόμεν ἂν τοὺς λόγους ποιῆσθαι: νῦν δ' ἀνάγκη περὶ τοῦ νόμου πρῶτον εἰπεῖν καθ' ὃν εἰσεληλύθαμεν, ἵν' ἐπιστάμενοι περὶ ὧν ἀμφισβητοῦμεν, τὴν ψῆφον φέρητε, καὶ μηδεὶς ὑμῶν θαυμάσῃ διότι φεύγων τὴν δίκην πρότερος λέγω τοῦ διώκοντος. ἐπειδὴ γὰρ ἐκ Πειραιεῶς κατελθόντες ἐνίους ἐωρᾶτε τῶν πολιτῶν συκοφαντεῖν ὠρμημένους καὶ τὰς συνθήκας λύειν ἐπιχειροῦντας, βουλόμενοι τούτους τε παῦσαι καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπιδειῖξαι ὅτι οὐκ ἀναγκασθέντες ἐποιήσασθ' αὐτὰς ἀλλ' ἠγούμενοι τῇ πόλει συμφέρειν, εἰπόντος Ἀρχίνου νόμον ἔθεσθε, ἂν τις δικάζῃται παρὰ τοὺς ὄρκους, ἐξεῖναι τῷ φεύγοντι παραγράψασθαι, τοὺς δ' ἄρχοντας περὶ τούτου πρῶτον εἰσάγειν, λέγειν δὲ πρότερον τὸν παραγραψάμενον ὀπίτερος δ' ἂν ἠττηθῇ, τὴν ἐπωβελίαν ὀφείλειν, ἵν' οἱ τολμῶντες μνησικακεῖν μὴ μόνον ἐπιποροῦντες ἐξελέγχοντο μηδὲ τὴν παρὰ τῶν θεῶν τιμωρίαν ὑπομένοιν ἀλλὰ καὶ παραχρῆμα ζημιοῖντο. δεινὸν οὖν ἠγησάμην, εἰ τῶν νόμων οὕτως ἐχόντων ἐγὼ περιόψομαι τὸν μὲν συκοφάντην ἐν τριάκοντα δραγμαῖς κινδυνεύοντα, ἑμαυτὸν δὲ περὶ τῆς οὐσίας ἀπάσης ἀγωνιζόμενον. Ἴσοκρ. 18.1-3

Στις πρώτες τρεις παραγράφους του λόγου, που μόλις παραθέσαμε, διευκρινίζονται κάποιες βασικές αρχές της διαδικασίας της *παραγραφῆς*. Την υπόθεση φαίνεται να την έφερνε στο δικαστήριο ο άρχοντας, στον οποίο είχε αρχικά κατατεθεί η μήνυση, αν θεωρούσε ότι το αίτημα είχε νομική βάση.⁷⁸ Άρα, πριν προχωρήσει κάποια δίκη

κρίνεσθαι δέον, οἷον οὐκ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ ἀλλ' ἐπὶ Παλλαδίῳ. ἄγραπτος δὲ δίκη ἐκαλεῖτο ἢ ὑπὸ τῆς παραγραφῆς ἀναιρεθεῖσα καὶ διαγραφεῖσαι.

⁷⁶ Phillips 2013, 293.

⁷⁷ Ο λόγος Πρὸς Καλλίμαχον είναι ιδιωτική δίκη, όπως βλέπουμε (§33).

⁷⁸ MacDowell 2009, 333. Ο μελετητής στηρίζεται στη διατύπωση του Ισοκράτη *τοὺς δ' ἄρχοντας περὶ τούτου πρῶτον εἰσάγειν*, για να συναγάγει το συμπέρασμα. Οι Isager-Hansen πιστεύουν πως αν ο άρχοντας ή ο διαιτητής αποφάσιζε ότι το αίτημα *παραγραφῆς* δεν είχε νομική ισχύ, τότε ο αιτηθείς την *παραγραφήν* όφειλε να ενσωματώσει την επιχειρηματολογία του για τη μη εγκυρότητα του αιτήματός του στην κανονική δίκη. Βλ. Isager-Hansen 1975, 123. Η διαδικασία κατά την οποία αποφάσιζε ο άρχοντας, αν μπορεί να προχωρήσει η υπόθεση (*εἰσαγώγιμος*), λέγεται *ἀνάκρισις*. Κατά τη διάρκεια

είχε προηγηθεί μία ακρόαση. Εφόσον ο άρχοντας αποδεχόταν τη νομική εγκυρότητα της *παραγραφής*, η διαδικασία προχωρούσε κανονικά. Ο διάδικος που έκανε χρήση της *παραγραφής* μιλούσε πρώτος στο δικαστήριο, δηλαδή η σειρά των ομιλητών, όπως ήταν εύλογο, αντιστρεφόταν. Μάλιστα, για κάποιους αυτή η λεπτομέρεια αποτελούσε βασικό κίνητρο, για να κινήσουν τη συγκεκριμένη διαδικασία και να αφαιρέσουν το πλεονέκτημα από τους αντιπάλους τους.⁷⁹ Ωστόσο, παρότι θα περιμέναμε ο κατηγορούμενος να αρκείται στο να αποδείξει ότι η μήνυση ήταν απαράδεκτη για τυπικούς λόγους, κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Σχεδόν σε καμία από τις εννέα σωζόμενες περιπτώσεις *παραγραφής* ο ομιλητής δεν επικεντρώνεται στο νομικό πλαίσιο και μόνο. Όπως, ορθώς, σημειώνει ο Todd,⁸⁰ ο ομιλητής, για να επιτύχει, όφειλε να χρησιμοποιήσει κάθε διαθέσιμο μέσο. Αν επομένως υπήρχαν γεγονότα που θα τον βοηθούσαν να επηρεάσει το δικαστήριο, θα τα επιστράτευε.⁸¹ Μετά την εκδίκαση της υποθέσεως, ο ηττημένος θα πλήρωνε πρόστιμο, τη λεγόμενη *έπωβελία*, δηλαδή το 1/6 (ένας οβολός για κάθε δραχμή)⁸² του διακυβευόμενου ποσού. Η *έπωβελία* είναι ένα χρηματικό πρόστιμο που συναντάμε σε ιδιωτικές υποθέσεις να

αυτής της διαδικασίας ο άρχοντας ή ο διαιτητής έκανε ερωτήσεις και στους δύο αντίδικους και οι τελευταίοι όφειλαν να απαντήσουν σύμφωνα με τον νόμο (Ισαίος, 6.12.: *ὄτε γὰρ αἱ ἀνακρίσεις ἦσαν πρὸς τῷ ἄρχοντι καὶ [...] ἐρωτώμενοι ὑφ' ἡμῶν [...] οὐκ εἶχον ἀποδείξει, ἀποκρίνασθαι κατὰ τὸν νόμον.* Carawan 1987, 210-211.

⁷⁹ Πρβ. Δημ. 45.6: *προλαβὼν δέ μου ὥστε πρότερος λέγειν διὰ τὸ παραγραφὴν εἶναι καὶ μὴ εὐθουδικία εἰσιέναι, καὶ ταῦτ' ἀναγνοὺς καὶ τᾶλλ' ὡς αὐτῷ συμφέρειν ἡγεῖτο ψευδόμενος, οὕτω διέθηκε τοὺς δικαστάς, ὥστε φωνὴν μὴδ' ἠντινοῦν ἐθέλειν ἀκούειν ἡμῶν: προσοφλῶν δὲ τὴν ἐπωβελίαν καὶ οὐδὲ λόγου τυχεῖν ἀξιοθεῖς, ἀλλ' ὑβρισθεῖς ὡς οὐκ οἶδ' εἶ τις πόποτ' ἄλλος ἀνθρώπων, ἀπήγειν βαρέως, ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, καὶ χαλεπῶς φέρων.* Ο συγκεκριμένος λόγος εκφωνήθηκε από τον Απολλόδωρο. Ο τελευταίος είχε ηττηθεί από τον Φορμίωνα σε μια δίκη *παραγραφής*, όπου η πρωτολογία του Φορμίωνα προδιέθεσε τόσο πολύ τους δικαστές εις βάρος του Απολλόδωρου, ώστε εκείνος αποθαρρύνθηκε και δεν κατόρθωσε να απαντήσει. Αφού ο Απολλόδωρος, ο γιος του Πασίωνα, δεν κατάφερε να ανακτήσει το χρηματικό ποσό που οικειοποιήθηκε ο πρώην δούλος και βοηθός του πατέρα του, αποφάσισε να χτυπήσει με έμμεσο τρόπο τον Φορμίωνα αμφισβητώντας τον Στέφανο, που παρείχε ως μάρτυρα ο αντίπαλός του. Το χωρίο που παρατέθηκε παραπάνω, προέρχεται από τις πρώτες παραγράφους του λόγου, στις οποίες επιχειρεί ο ομιλητής να κατατοπίσει τους δικαστές προσδιορίζοντας τις απαρχές και τις αιτίες της διαμάχης του με τον Φορμίωνα και τον Στέφανο. Τα λεγόμενα του Απολλόδωρου υποδεικνύουν ξεκάθαρα πως στις υποθέσεις «παραγραφής» ο πρώτος ομιλητής είχε πράγματι ισχυρό πλεονέκτημα.

⁸⁰ Todd 1993, 138. Επίσης, ρόλο διαδραμάτιζε και το γεγονός ότι οι Αθηναίοι δικαστές δεν ήταν νομικά καταρτισμένοι και γι' αυτό δεν βασίζονταν για την έκδοση της ετυμηγορίας τους μόνο σε νομικά κριτήρια. Isager-Hansen 1975, 130· βλ. και Δημ. 45.51: *ἐγὼ δ', ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, νομίζω πάντας ὑμᾶς εἰδέναι, ὅτι οὐχ ἦττον τὰ πεπραγμέν' εἰώθατε σκοπεῖν ἢ τὰς ὑπὲρ τούτων παραγραφάς: περὶ δὴ τῶν πραγμάτων αὐτῶν τὰ ψευδῆ καταμαρτυρήσαντες οὐτοί μου, ἀσθενεῖς τοὺς περὶ τῆς παραγραφῆς ἐποίησαν λόγους.*

⁸¹ Βέβαια, σε περίπτωση απόρριψης της ενστάσεως, τα πράγματα θα γίνονταν δύσκολα για τον κατηγορούμενο λόγω της προκατάληψης των δικαστών. Βλ. Todd ό.π., 138-139.

⁸² Φωτ. Λεξ.: *έπωβελία· επιτίμιον τοῦτό ἐστι τοῖς διώκουσί τινα χρηματικὴν δίκην, ἐπειδὴν μὴ ἔλωσιν· ἦν δὲ τοῦτο ἕκτον μέρος τοῦ τιμήματος, οὗ ἐπεδικάζοντο καὶ ἐπεγράφοντο· ἐκαλεῖτο δὲ οὕτως, ὅτι ἐπὶ τῇ δραχμῇ ὀβολὸς ἦν, τῆς δραχμῆς ἐξαπλασίου λογιζομένης· ἐλάμβανε δὲ τὴν ἐπωβελίαν ὁ φεύγων παρὰ τοῦ διώκοντος, εἰ τὴν δίκην ἀπέφ' ὕψην.*

επιβάλλεται στην ηττημένη μερίδα.⁸³ Πρόκειται για μια ποινή που φαίνεται να προϋπήρχε της *παραγραφῆς*, όπως καταδεικνύεται από τον *Πρὸς Καλλιμάχον*. Η παράγραφος 12, που περιγράφει τα όσα προηγήθηκαν της παρούσας δίκης, αποσυνδέει *έπωβελία* και *παραγραφή*. Ο Καλλιμάχος, μαθαίνουμε, φοβήθηκε να αμφισβητήσει τον μάρτυρα που κάλεσε ο ομιλητής, γιατί δεν ήξερε αν θα λάβει το 1/5 των ψήφων. Ο νόμος παρείχε τη δυνατότητα στον Καλλιμάχο, όπως αναφέραμε παραπάνω, να κινήσει *δίκη ψευδομαρτυρίας*, ωστόσο, στην περίπτωση που ο ένας διάδικος δεν κατάφερνε να συγκεντρώσει το συγκεκριμένο ποσοστό θα πλήρωνε πρόστιμο. Ο Carawan⁸⁴ πιστεύει ότι η *έπωβελία* δεν θεσπίστηκε με αφορμή την *παραγραφήν*, αλλά προϋπήρχε. Πιστεύω ότι, αν προϋπήρχε, θα είχε ενεργοποιηθεί όχι πολύ νωρίτερα από εκείνη την περίοδο. Ασφαλώς η διατύπωση του Ισοκράτη μας επιτρέπει να συμπεράνουμε πως οι δύο έννοιες δεν ήταν απόλυτα συνδεδεμένες. Δεν αποκλείεται όμως η *έπωβελία* να θεσπίστηκε εκείνη την περίοδο και απλώς να μην αφορούσε αρχικά τις περιπτώσεις *παραγραφῆς*. Ίσως ήταν ένα μέσο προστασίας της συνθήκης ειρήνης, που στη συνέχεια ενισχύθηκε.

Μετά από προσωπική έρευνα και αξιοποίηση σύγχρονων μέσων (TLG), διαπιστώσαμε ότι στον *Πρὸς Καλλιμάχον* απαντά η πρώτη γραπτή αναφορά στην *έπωβελίαν*. Επίσης, στα αρχαία σχόλια στον Αισχίνη αναφέρεται ότι η *έπωβελία* ήταν πρωτοβουλία του Αρχίνου:

*έπωβελίαν οίονει τὸ ἕκτον μέρος τῆς καταδίκης, ὃ ἐδίδου μὴ ἀποδείξας ὁ κατήγορος περὶ χρέους ἑνάγων, ὁ δὲ παρανόμων κατηγορῶν μὴ ἀποδεικνὺς τὰς χιλίας προσώφειλεν. έπωβελία οὖν τὸ ἕκτον μέρος τοῦ τιμήματος, ὃ προσώφειλεν ὁ ἄλοϋς. ἐνομοθέτησε δὲ τοῦτο ὁ Ἀρχίνος ἐγγράψας τῷ νόμῳ τὰ μὲν πρυτανεῖα εἶναι τοῖς δικασταῖς παρὰ τοῦ ἄλόντος, ὃ ἔστιν ἐπιδέκατον τοῦ τιμήματος, τὴν δὲ έπωβελίαν τῷ δημοσίῳ παρὰ τοῦ μὴ ἑλόντος. Σχ. Αἰσχίν: (329a-b)*⁸⁵

Ουσιαστικά αυτό που προκύπτει είναι ότι, εφόσον η *έπωβελία* προηγήθηκε της *παραγραφῆς*, κατ' ουσίαν, ο Αρχίνος πρότεινε δύο νόμους. Πρώτα, εισήγαγε έναν νόμο που θέσπιζε την *έπωβελίαν* και λίγο αργότερα την *παραγραφήν* και ενσωμάτωσε στη δεύτερη την πρώτη ως επικουρική παράμετρο. Ωστόσο, αν ενσωμάτωσε την *έπωβελίαν* στην *παραγραφήν*, δε συνεπάγεται ότι δεν ἔλειψαν και τροποποιήσεις. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι ο ομιλητής στον λόγο του Ισοκράτη (18.2-3) φαίνεται να υπονοεί πως δε χρειαζόταν ο ηττημένος από τη δίκη *παραγραφῆς* να συγκεντρώσει το 1/5 των ψήφων. Από την άλλη, ο MacDowell αμφισβητεί τις

⁸³ Isager-Hansen ό.π., 129.

⁸⁴ Carawan 2013, 110.

⁸⁵ Βλ. Whitehead 2002, 86-88, ο οποίος θεωρεί αξιόπιστη την πληροφορία των αρχαίων σχολίων.

νομικές πληροφορίες που παρέχουν οι αρχαίοι σχολιαστές και είναι επιφυλακτικός με τη συγκεκριμένη υπόθεση. Για τον MacDowell η *έπωβελία* υπήρξε, πριν την *παραγραφήν*, ωστόσο, δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε το πότε θεσπίστηκε. Δεν πιστεύει ότι την εισήγαγε ο Αρχίνος, απλώς θεωρεί ότι την ενσωμάτωσε με τροποποιήσεις στην *παραγραφήν*.⁸⁶ Από τις δύο εκδοχές κλίνω προς την άποψη του Whitehead, καθώς οι μέχρι τώρα διαθέσιμες μαρτυρίες δεν μας επιτρέπουν να τοποθετήσουμε τη θέσπιση της *έπωβελίας* νωρίτερα και πιστεύω ότι ήταν μία από τις ασφαλιστικές δικλείδες που προτάθηκαν, προκειμένου να προστατευτούν τα συμφωνηθέντα.

Στη δίκη *παραγραφής*, λοιπόν, αν κέρδιζε ο κατηγορούμενος, τότε ο αντίδικος θα πλήρωνε την *έπωβελίαν* και η υπόθεση θα έκλεινε· αν όμως έχανε, τότε θα γινόταν η κανονική δίκη που είχε ξεκινήσει ο αρχικός ενάγων. Την εποχή του Δημοσθένη, όταν το πεδίο εφαρμογής της *παραγραφής* είχε διευρυνθεί και η διαδικασία είχε εξελιχθεί, τότε θα κρινόταν ποιος θα πληρώσει το ποσό της *έπωβελίας* σύμφωνα με τον Harrison.⁸⁷ Επομένως, η ηττημένη μερίδα, ανεξάρτητα από το εύρος της ήττας, ήταν αυτή που θα αναλάμβανε να πληρώσει το πρόστιμο.⁸⁸ Ωστόσο, η διατύπωση του ομιλητή στον *Πρὸς Καλλίμαχον* (*δὲ πρότερον τὸν παραγραφόμενον ὀπότερος δ' ἂν ἡττηθῆ, τὴν ἐπωβελίαν ὀφείλειν*) μαρτυρεί ότι την εποχή του Ισοκράτη το πρόστιμο το πλήρωνε ο ηττημένος που θα προέκυπτε από τη δίκη *παραγραφής* ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα της κανονικής δίκης.⁸⁹ Σε περίπτωση που η ένσταση γινόταν δεκτή, η αρχική υπόθεση δεν εκδικαζόταν, αν όμως την απέρριπτε το δικαστήριο, τότε προχωρούσε η αρχική δίκη σε άλλη ημερομηνία.⁹⁰ Η τελευταία, διαδικαστική

---

⁸⁶ MacDowell 2017, 95

⁸⁷ Harrison 1971, 107. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δεν ίσχυε την περίοδο που γράφτηκε ο λόγος που εξετάζουμε· βλ. Harrison 184.

⁸⁸ Harrison ὁ.π., 107. Τον ισχυρισμό του Harrison φαίνεται να επιβεβαιώνει και η φράση από το λόγο του Ισοκράτη 18.12: *ἐξ ἴσου καταστήσαντ' ἀμφοτέροις τὸν κίνδυνον εἰσελθεῖν εἰς ὑμᾶς*.

⁸⁹ Phillips 2013, 14. Και ο Phillips θεωρεί πολύ πιθανό, όπως και ο Harrison, πως ο ηττημένος της δίκης *παραγραφής* θα πλήρωνε το πρόστιμο ανεξάρτητα από το αν είχε λάβει το 1/5 των ψήφων των δικαστών.

⁹⁰ MacDowell 2009, 333. Βλ. Δημ. 36.2: *τὴν μὲν οὖν παραγραφὴν ἐποίησάμεθα τῆς δίκης, οὐχ ἴν' ἐκκρούοντες χρόνους ἐμποιῶμεν, ἀλλ' ἵνα τῶν πραγμάτων, ἐὰν ἐπιδείξῃ μηδ' ὅτι οὖν ἀδικοῦνθ' ἑαυτὸν οὐτοσί, ἀπαλλαγὴ τις αὐτῶ γένηται παρ' ὑμῖν κυρία*. Το συγκεκριμένο παράδειγμα καθιστά καταφανές ότι υπήρχαν περιπτώσεις κατάχρησης της *παραγραφής*, για να κερδίσει χρόνο ο κατηγορούμενος. Βλ. επίσης Isager-Hansen 1975, 131. Οι τελευταίοι εντοπίζουν μία ακόμη περίπτωση κατάχρησης της *παραγραφής*. Πιστεύουν ότι το κίνητρο των τεσσάρων αδερφών που κίνησαν την *παραγραφὴν* στον 38^ο λόγο του Δημοσθένη, ήταν να μεταβάλουν το διακύβευμα της δίκης. Η έλλειψη στοιχείων που θα τους επέτρεπαν να στηρίξουν τη θέση τους, ισχυρίζονται οι μελετητές, τους οδήγησε σε αυτό το σημείο. Άλλο χωρίο που ενισχύει τη συγκεκριμένη άποψη προέρχεται πάλι από τον Δημοσθένη (45.6: *προλαβὼν δέ μου ὥστε πρότερος λέγειν διὰ τὸ παραγραφὴν εἶναι καὶ μὴ εὐθυδικία εἰσιέναι*). Φαίνεται ο Απολλόδωρος να υπονοεῖ, χωρίς, ωστόσο, να είμαστε βέβαιοι γι' αυτή τη θέση, ότι η *παραγραφὴ* δεν

λεπτομέρεια των υποθέσεων *παραγραφής*, ότι δηλαδή οι δίκες αυτές είχαν δύο στάδια, υποστηρίχτηκε από πολλούς μελετητές, μεταξύ άλλων από τον Hansen, τον Isager και τον MacDowell. Ωστόσο, αυτή η υπόθεση βασίστηκε σε ενδείξεις και γι' αυτό δέχτηκε αμφισβητήσεις. Ο Miles ισχυρίζεται ότι είναι παράλογο να ξαναγίνεται δίκη για να επιλυθεί το αρχικό ζήτημα, όταν οι διάδικοι έχουν ήδη επιχειρηματολογήσει γι' αυτό.⁹¹ Εκείνος που εξετάζει αυτό το πρόβλημα πιο συστηματικά απαντώντας στον MacDowell, είναι ο Carawan,⁹² ο οποίος εξετάζει όλες τις περιπτώσεις *παραγραφής* και βασιζόμενος και αυτός σε *ex silentio*⁹³ επιχειρήματα διατυπώνει μια νέα άποψη. Ουσιαστικά προτείνει την ύπαρξη μίας και μόνο δίκης, αυτή της *παραγραφής*. Η απόφαση που θα προέκυπτε από αυτή τη δίκη διευθετούσε ταυτόχρονα και την αρχική υπόθεση.

Έχοντας εξετάσει και τις δύο κύριες νομικές διαδικασίες που αφορούν τον δέκατο όγδοο λόγο του Ισοκράτη κρίνεται σκόπιμο να αναφέρουμε πως η νομική επιλογή του ανώνυμου ομιλητή αποτέλεσε μια ευρέως επιλεγόμενη διαδικασία τον 4^ο αι π.Χ., αντικαθιστώντας την προσαγωγή μαρτύρων, η οποία διατηρήθηκε, κυρίως, στις κληρονομικές υποθέσεις.⁹⁴ Πιθανότατα, οι Αθηναίοι μετά και τις δοκιμασίες που υπέστη η δημοκρατία στα τέλη του 5^{ου} αι π.Χ., υποστήριζαν με ακόμη μεγαλύτερο σθένος κάθε δημοκρατική διαδικασία,⁹⁵ και το ιδιαίτερα αξιοθαύμαστο γεγονός είναι ότι ανάγκασαν και τους επικριτές της δημοκρατίας να καταφεύγουν στους δικούς της θεσμούς, αν ήθελαν να επιβιώσουν.⁹⁶ Ασφαλώς, δεν έπαψε να υφίσταται ο θεσμός της *διαμαρτυρίας*, ωστόσο υπολειπόταν της *παραγραφής*, της οποίας ο δημοκρατικός χαρακτήρας ήταν αδιαμφισβήτητος. Στην πρώτη περίπτωση, η εγκυρότητα του αιτήματος της ένστασης κρινόταν από έναν άρχοντα και δεν ήταν απαραίτητη η κρίση

επικεντρώνεται στην αρχική υπόθεση, η οποία εύλογα υποθέτει κανείς ότι θα διεξάγεται άλλη στιγμή. Επίσης, ο αρχαίος σχολιαστής του Δημοσθένη αφήνει να εννοηθεί ότι η *παραγραφή* μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ως πρόφαση για την αποφυγή μιας δίκης (281a) *ὑπωμοσῖαι καὶ παραγραφαί] ὑπωμοσῖαι ὄρκοι ἀναβολὴν τῆς δίκης πορίζοντο, ἐὰν τις προφασίζηται ἢ νόσον ἢ θάνατον οἰκείων ἢ ὄλωσ τῆς τύχης ἐπήρειαν. καὶ ἡ παραγραφή δὲ ἄλλη ἀναβολῆς πρόφασις ἢ τρόπον ἢ πρόσωπον παραγραφομένη ἢ χρόνον.*

⁹¹ Miles 1951, 64-65.

⁹² Carawan 2011 ιδ. 253 και 291. Για την απάντηση στον MacDowell βλ. 263.

⁹³ Carawan ό.π., 267.

⁹⁴ Isager-Hansen 1975, 132-133.

⁹⁵ Βλ. και Isager-Hansen ό.π., 136.

⁹⁶ Wolpert 2002, 34-35. Ο Wolpert τονίζει πως, ενώ οι πρώην οπαδοί των Τριάκοντα βοήθησαν τους κινηματίες να καταργήσουν τη δημοκρατία, πλέον στηρίζονταν πλήρως σε αυτή και στις νομικές διατάξεις, για να γλυτώσουν. Αυτοί που έπρεπε να κάνουν τις περισσότερες παραχωρήσεις ήταν οι *ἐν Πειραιεὶ*. Αναμφίβολα πρόκειται για μία νίκη της δημοκρατίας που κατάφερε να ενσωματώσει τις αντιμαχόμενες μερίδες και απέδειξε την ανωτερότητά της, καθώς η δημοκρατία συγχωρεί και δεν εκδικείται.

του λαού. Αντιθέτως, η *παραγραφή* έδωσε ακόμη πιο δημοκρατικό χαρακτήρα στη δικαιοσύνη στην Αθήνα, όπως σημειώνει ο MacDowell, γιατί πλέον τα δικαστήρια δεν έκριναν μόνο το αποτέλεσμα των υποθέσεων, αλλά και το αν ορθώς οδηγήθηκαν στις δικαστικές αίθουσες.⁹⁷ Τα λόγια του ομιλητή από τον *Περὶ τοῦ Ἀπολλοδώρου κλήρου* του Ισαίου (7.3) επιβεβαιώνουν την παραπάνω παρατήρηση, καθώς δηλώνεται ξεκάθαρα πως ο διάδικος είχε τη δυνατότητα να επιλέξει τη διαδικασία της *διαμαρτυρίας*. Ωστόσο δεν το έπραξε, για να έχει την ευκαιρία να υποστηρίξει όσα έλεγε ενώπιον του δικαστηρίου, ενός αντιπροσωπευτικού σώματος του Αθηναϊκού λαού.

5.1 Επιχειρηματολογία και δικανικές αφηγήσεις

5.1.1 Άξονες της επιχειρηματολογίας

Η υπόθεση που κινήθηκε αρχικά από τον Καλλίμαχο είναι πιθανώς *δίκη βλάβης*,⁹⁸ η απολογία του ομιλητή όμως απέχει πολύ από το να εστιάσει αποκλειστικά στα γεγονότα που αφορούν το περιστατικό για το οποίο ξεκίνησε η δίωξη. Παρότι οι δικαστές και οι διάδικοι όφειλαν να εστιάσουν στο ζήτημα για το οποίο έγινε η δίωξη⁹⁹, εν τούτοις ήταν συνηθισμένο φαινόμενο να επιστρατεύονται στο δικαστήριο ρητορικοί τόποι και (πραγματικά ή υποτιθέμενα) τεκμήρια από τον ιδιωτικό και τον δημόσιο βίο,¹⁰⁰ για να αναδειχθεί το ήθος του ομιλούντος και να πληγεί ο αντίπαλος. Ασφαλώς και οι κανόνες συνάφειας για τους Αθηναίους ήταν πιο ελαστικοί, σε σύγκριση με ένα σύγχρονο δικαστήριο. Ωστόσο, φαίνεται ότι τα πράγματα δεν ήταν τόσο ανεξέλεγκτα. Ο Rhodes πιστεύει ότι σπάνια οι διάδικοι ξέφευγαν από το διακύβευμα της υπόθεσης και ότι απλώς ανέφεραν περισσότερα γεγονότα, όταν θεωρούσαν ότι αυτά εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλέγμα ενεργειών που απαιτείται να παρατεθεί για να γίνει πιο πειστική η θέση τους.¹⁰¹ Σχετικά με τον *Πρὸς Καλλίμαχον* όμως, ο μελετητής αποδέχεται πως πράγματι η συζήτηση ξεφεύγει σε κάποια σημεία και δίνει ρεαλιστική ερμηνεία για αυτό το γεγονός. Συγκεκριμένα,

⁹⁷ MacDowell 2009, 339.

⁹⁸ Osborne 1985, 56.

⁹⁹ Πβ. Δημ. 24.151: *διαψηφιοῦμαι περὶ αὐτοῦ οὗ ἂν ἡ δίωξις ἦ* και Αριστ. Αθ. Πολ. 67.1: *διομνύουσιν οἱ ἀντίδικοι εἰς αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἐρεῖν*

¹⁰⁰ Cohen 1995, 92-93. Ιδιαίτερα στις δοκιμασίες υπήρχε πρόσφορο έδαφος για όσους επιθυμούσαν να διεisdύσουν σε μεγαλύτερο βαθμό στην ιδιωτική ζωή του εξεταζόμενου για να αποδειχτεί αν όντως άξιζε να λάβει ένα αξίωμα. Βλ. Carey 2014, 40-41. Στο θεσμό της δοκιμασίας βρήκαν πολλοί Αθηναίοι την ευκαιρία να εκτονώσουν την οργή τους και να χτυπήσουν τους αντιπάλους τους εκθέτοντας τα πεπραγμένα τους κατά τη διάρκεια της ολιγαρχικής διακυβέρνησης, αποφεύγοντας ταυτόχρονα τον κίνδυνο να κατηγορηθούν για παραβίαση της αμνηστίας. Wolpert 2002b, 114.

¹⁰¹ Rhodes 2004, 137-158 ιδ. 141 και 155-156.

θεωρεί πως θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο ελάχιστο χρονικό διάστημα μετά τη διακυβέρνηση των Τριάκοντα να μην επιχειρήσει κανείς να αντιδιαστείλει τον εαυτό του προς τους απεχθές καθεστώς.¹⁰²

Στον λόγο ο ομιλητής επικαλείται επανειλημμένως τη διαιτησία που διευθέτησε τη διαφωνία με τον Καλλίμαχο. Γίνεται απόπειρα να προκαταληφθεί το δικαστήριο για τα επιχειρήματα που θα χρησιμοποιήσει ο τελευταίος, ενώ αξιοποιούνται πίστεις εκ του βίου που αφορούν και τα δύο πρόσωπα, και επιπλέον επιχειρείται μία σθεναρή υπεράσπιση του συμβιβασμού που επετεύχθη στην Αθήνα.¹⁰³ Όλες αυτές οι ρητορικές στρατηγικές εναλλάσσονται μεταξύ τους, ενδεχομένως για να αποφευχθεί η μονοτονία.

Η επιχειρηματολογία που οργανώθηκε από τον Ισοκράτη, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στηρίζεται εν πολλοίς στην προστασία που παρείχε η συμφωνία ειρήνης σε πολίτες που είχαν παραμείνει στην πόλη κατά τη διάρκεια του καθεστώτος των Τριάκοντα. Παρότι έχουμε να κάνουμε με μία ιδιωτική δίκη, ο διάδικος φροντίζει να δώσει δημόσια διάσταση στην υπόθεση θέτοντας τους δικαστές προ των ευθυνών τους.¹⁰⁴ Η απόφαση που θα πάρουν οι δικαστές δεν αφορά μόνο στον Καλλίμαχο και στον αντίπαλό του, αλλά τη συνθήκη ειρήνης και το μέλλον της πόλης εν γένει (§§33-34).¹⁰⁵ Ειδικότερα, σε περίπτωση καταδίκης του ομιλητή, θα έχει δημιουργηθεί ένα αρνητικό προηγούμενο, όχι μόνο γιατί οι ίδιοι οι πολίτες θα έχουν υπονομεύσει την ειρήνη που με τόσο κόπο και αίμα κατέκτησαν, αλλά θα πάρουν θάρρος όσοι δουν ότι οι Αθηναίοι δεν δείχνουν τη δέουσα πίστη στη συμφωνία που συνομολογήθηκε και θα επιχειρήσουν να εκδικηθούν τους υποστηρικτές των Τριάκοντα και να εκτονώσουν το μένος τους.¹⁰⁶ Έτσι η εύθραυστη ειρήνη θα σπάσει και το μέλλον της πόλης θα καταστεί αβέβαιο. Ο Ισοκράτης έχει χρησιμοποιήσει ανάλογο επιχείρημα και σε έναν ελαφρώς προγενέστερο δικανικό λόγο του, που έχει τον τίτλο *Πρὸς Εὐθύνοιν* (§18).¹⁰⁷ Παρόμοιο επιχείρημα επιστρατεύει και ο ομιλητής στον δέκατο

---

¹⁰² Rhodes ό.π., 145.

¹⁰³ Για τις πίστεις που αφορούν τον Καλλίμαχο βλ. §§47-57· για την προάσπιση της συμφωνίας ειρήνης βλ. §§19-34, §§42-46.

¹⁰⁴ Βλ. §§ 27-34.

¹⁰⁵ Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τέτοιας ρητορικής διόγκωσης συναντάμε στον *Κατὰ Κόνωνος* του Δημοσθένη που, μολονότι συνιστά *δίκη αίκείας*, ο ομιλητής επιχειρηματολογεί σαν να πρόκειται για δημόσια υπόθεση και συγκεκριμένα σαν *γραφὴν ὕβρεως*. Πβ. Δημ. 54.42. Βλ. επίσης Carey 2014, 33-34. Ο Ισοκράτης έχει προσφύγει σε αυτή την τακτική και στον *Κατὰ Λοχίτου*. Βλ. Σπαθάρας 2009, 23.

¹⁰⁷ ὥστ' οὐ μόνος οὐδὲ πρῶτος Εὐθύνονος τοιαῦτα πεποίηκεν. ἐνθυμείσθαι δὲ χρὴ, εἰ ἀποδέξεσθε τῶν τὰ τοιαῦτα λεγόντων, ὅτι νόμον θήσετε, πῶς χρὴ ἀδικεῖν: ὥστε τοῦ λοιποῦ χρόνου τὰ μὲν ἀποδώσουσι, τὰ δ' ὑπολείμονται. Ο εικοστός πρώτος και ο δέκατος ὄγδοος λόγος του Ισοκράτη έχουν αρκετά κοινά ὅσον

τέταρτο λόγο του Λυσία. Σε αυτό το λόγο ο ομιλητής (§4) προειδοποιεί τους δικαστές για τη βαρύτητα που θα έχει η απόφασή τους. Τους τονίζει με στόμφο ότι σε αυτή τη δίκη λειτουργούν παράλληλα και ως νομοθέτες. Ωστόσο, σύμφωνα με τη Lanni η συγκεκριμένη περίπτωση από τον λόγο του Λυσία δεν αποτελεί τον κανόνα, αλλά είναι μία απόπειρα να δοθεί έμφαση στον ασυνήθιστο χαρακτήρα που έχει η συγκεκριμένη δίκη, γιατί είναι η πρώτη περίπτωση λιποταξίας «μετά την ειρήνη».¹⁰⁸ Τέτοιοι ισχυρισμοί που προειδοποιούσαν τους δικαστές για το νομικό προηγούμενο που ενδεχομένως θα δημιουργούσε η εκδικαζόμενη υπόθεση, συναντώνται σε λίγους λόγους, όταν δεν έχουν υπάρξει παλαιές αποφάσεις για ένα νομικό ζήτημα.¹⁰⁹ Πιο πολύ η Lanni τα αντιμετωπίζει ως ρητορικές τεχνικές που προσδοκούν να ενισχύσουν τα επιχειρήματα του ομιλητή είτε για να επιβάλουν μια σκληρή ποινή είτε για να δώσουν μεγαλύτερη προσοχή οι δικαστές στη συγκεκριμένη υπόθεση. Άλλωστε, όπως αναφέρει, οι Αθηναίοι δικαστές και οι πιθανοί διάδικοι δεν είχαν πρόσβαση σε κάποιο αρχείο που να παρείχε τις ετυμηγορίες παλαιών δικών.¹¹⁰ Μόνο η συλλογική μνήμη και η ρητορική δεινότητα ενός λογογράφου, που κατάφερνε να πείσει τους δικαστές ότι μία υπόθεση εκδικάστηκε με τον τρόπο και για τους λόγους που παραθέτει, μπορούσαν να λειτουργήσουν ως δεξαμενές άντλησης πληροφοριών σε περιορισμένο, ωστόσο, βαθμό.¹¹¹ Οι Αθηναίοι δεν απαιτούσαν συνέπεια στις αποφάσεις τους ούτε έδιναν έμφαση σε νομικά προηγούμενα, όπως συμβαίνει σε σύγχρονα νομικά συστήματα σαν αυτό της Αγγλίας και της Αμερικής. Την άποψη της Lanni προσυπογράφει και ο Yunis, που εντοπίζει ένα παρόμοιο ρητορικό επιχείρημα στον πρώτο λόγο του λυσιακού corpus.¹¹² Γενικότερα, τα επιχειρήματά της είναι πειστικά, αν και κάποιοι ισχυρισμοί της δεν βρίσκουν, νομίζω, εφαρμογή στον δέκατο

αφορά την επιχειρηματολογία που χρησιμοποιεί ο λογογράφος. Και στις δύο περιπτώσεις επιστρατεύονται σε μεγάλο βαθμό πιθανολογικά επιχειρήματα. Σχετικά με τον *Πρός Εὐθύνο* ο Usher 1999, 118, πιστεύει ότι πρόκειται για μία άσκηση σε επιχειρήματα εκ του πιθανού (*εϊκότα*).. Ο κίνδυνος ότι ένα νομικό δεδικασμένο θα δώσει το έναυσμα σε ανθρώπους να λειτουργήσουν με βάση αυτό, απαντά και στην τραγωδία. Βλ. επίσης Αισχ. *Εὐμ.* 490-507 όταν και προειδοποιεί ο Χορός για τον κίνδυνο να δημιουργηθεί νομικό προηγούμενο με την απαλλαγή του μητροκτόνου Ορέστη. Ωστόσο, Ο Αριστοτέλης εφιστά την προσοχή των δικαστών και τονίζει ότι δεν πρέπει να δέχονται υποδείξεις από τους διαδίκους (Αριστοτ. *Ρητ.* 1.1.6).

¹⁰⁸ Ο Carey 1989, 152 θεωρεί πως ο ομιλητής αναφέρεται στην ειρήνη με τους Σπαρτιάτες. Εγώ πιστεύω ότι είναι πιο πιθανό να κάνει λόγο για τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, όπως επίσης και την παύση εκδίκασης ιδιωτικών υποθέσεων (Ισοκρ. 21.7) που την ακολούθησε. Ο Carey, επίσης, σημειώνει ότι ο ομιλητής είχε στο μυαλό του την αναθεώρηση των νόμων που ολοκληρώθηκε επί Ευκλείδου άρχοντος. Γι' αυτό και ισχυρίζεται ότι η ετυμηγορία των δικαστών θα λειτουργήσει σαν πρότυπο εκδίκασης ανάλογων υποθέσεων.

¹⁰⁹ Lanni 2004, 167.

¹¹⁰ Lanni ό.π., 165-167.

¹¹¹ Lanni ό.π., 164.

¹¹² Yunis 2005, 205.

όγδοο λόγο του Ισοκράτη, τον οποίο δεν λαμβάνει υπόψη της.¹¹³ Η Lanni καταπιάνεται με το θέμα της προβλεψιμότητας στο αθηναϊκό νομικό σύστημα και αναφέρει ότι αρκετές μαρτυρίες από τα αθηναϊκά δικαστήρια δίνουν την εντύπωση ότι η επιβολή παραδειγματικής ποινής θα λειτουργήσει ως αποτρεπτικός μοχλός για επίδοξους εγκληματίες στο μέλλον. Αν ίσχυε, πράγματι, αυτή η αρχή, θα σήμαινε ότι τα μέλη της κοινότητας συμμορφώνονταν με πρότυπα συμπεριφοράς που προέκυπταν από τις δικαστικές αποφάσεις.¹¹⁴ Η πεποίθηση της Lanni είναι ότι δεν υφίσταται τέτοιο ζήτημα και οι διάδικοι επιχειρούσαν με αυτές τις αναφορές τους να δείξουν ότι σέβονται τις δικαστικές διαδικασίες και να αναγνωρίσουν την αρετή της συνέπειας σε ένα απρόβλεπτο δικαστικό σύστημα..¹¹⁵

Νομίζω ότι είναι ένα ζήτημα που χρήζει μεγαλύτερης έρευνας και δεν είμαι βέβαιος ότι η Lanni έχει δίκιο. Τα όσα παραθέτει ο ομιλητής στον *Πρὸς Καλλίμαχον* φαίνεται να μην επιβεβαιώνουν τη μελετήτρια. Ο λόγος ανήκει στις πρώτες ιδιωτικές υποθέσεις που εκδικάστηκαν μετά τη λήξη του εμφυλίου. Παρότι είναι αδιαμφισβήτητο ότι ο ομιλητής υπερβάλλει και έχει ως κεντρικό στόχο να μεγιστοποιήσει τη σημασία της υπόθεσής του, μια κρίσιμη παράμετρος είναι το χρονικό σημείο στο οποίο εκδικάζεται η υπόθεση και το είδος της. Η *παραγραφή* θεσπίστηκε από τον Αρχίνο (§2) ως ανάχωμα στους συκοφάντες και σε όσους ήθελαν να πάρουν εκδίκηση για τα δεινά που υπέστησαν από τους ολιγαρχικούς. Στην §42 που θα αναλύσουμε και αργότερα, ο εναγόμενος διατείνεται ότι η καταδίκη του θα σημάνει το τέλος των συμφωνιών, διότι πολλοί θα ακολουθήσουν το παράδειγμα του Καλλίμαχου και θα προσφύγουν αδίστακτα σε αντεκδικήσεις. Ο ισχυρισμός δεν είναι άτοπος. Το δικαστήριο απαρτίζεται από πλήθος ατόμων που αδικήθηκαν στο πρόσφατο παρελθόν. Αν οι πολίτες διαπιστώσουν ότι δύνανται να διεκδικήσουν περισσότερα από όσα υπαγορεύουν οι αμνηστευτικές διατάξεις μέσα από το δικαστικό σύστημα, θα το πράξουν και θα παρασύρουν και άλλους συμπολίτες τους. Δεν είναι παράλογο να υποθέσουμε ότι έχουν βάση οι ισχυρισμοί του ομιλητή και ότι

---

¹¹³ Η Lanni 2004, 167, δεν αναφέρεται στη μελέτη της στην §42 του λόγου *Πρὸς Καλλίμαχον* του Ισοκράτη, όπου δηλώνεται ρητά ότι η απόφαση που θα ληφθεί θα έχει αντίκτυπο στις μελλοντικές αποφάσεις της πόλης και στη συνθήκη ειρήνης. Νομίζω αυτό το χωρίο θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνεται μαζί τον λόγο του Λυσία (14.4) και τον λόγο του Λυκούργου (1.9), που παραθέτει η Lanni ως ιδιαίτερες περιπτώσεις, γιατί και σε αυτή την υπόθεση αποδίδεται στους δικαστές νομοθετικός ρόλος που ξεπερνά τα συνηθισμένα συνταγματικά καθήκοντα, ενώ δεν έχει υπάρξει άλλη περίπτωση εκδίκασης «παραγραφής» .

¹¹⁴ Lanni ό.π., 166.

¹¹⁵ Lanni ό.π., 168.

η απόφαση των δικαστών θα έχει αντίκτυπο στην έκβαση νεότερων δικαστικών υποθέσεων.

Σχετικά με την επιχειρηματολογία του λόγου, απαιτείται να σημειώσουμε ότι η τεχνική της *ήθοποιίας* δεν χρησιμοποιείται σε ικανοποιητικό βαθμό,¹¹⁶ σε αντίθεση με τον κατεξοχήν αριστοτέχνη της συγκεκριμένης πρακτικής και σχεδόν σύγχρονο του Ισοκράτη, Λυσία. Ο Ισοκράτης, ίσως και δικαιολογημένα, αφού η σταδιοδρομία του ως λογογράφου είχε πρόσφατα ξεκινήσει, δεν κατορθώνει να φιλοτεχνήσει ένα ζωντανό δραματικό χαρακτήρα με συγκεκριμένες ποιότητες και χαρακτηριστικά, ο οποίος θα είναι ικανός να αφήσει το στίγμα του σε όλη την έκταση του λόγου δίνοντας μια αποκρυσταλλωμένη εικόνα στους δικαστές. Είναι προφανής η προσπάθεια να αποσυνδεθεί ο πελάτης του από το ολιγαρχικό καθεστώς και όποιους σχετίζονταν με αυτό, ωστόσο, η παραμονή του στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της ολιγαρχικής διακυβέρνησης, οι σχέσεις με τους Δέκα και η αδυναμία του να αποδείξει ότι έχει διωχθεί από το ολιγαρχικό καθεστώς τον φέρνουν σε μειονεκτική θέση έναντι του ενάγοντος. Σε αυτά οφείλουμε να συνεκτιμήσουμε και το μέγεθος της περιουσίας του, που του έδινε τη δυνατότητα να υπηρετεί την πόλη μέσω λειτουργιών, τον απομάκρυνε όμως την ίδια στιγμή από το δικαστικό σώμα, στο συλλογικό ασυνείδητο του οποίου η οικονομική του επιφάνεια θα λειτουργούσε ως αρνητικό στοιχείο. Ο ομιλητής επιχειρεί δια του λόγου του να εμφανιστεί στο δικαστήριο ως εμφορούμενος από δημοκρατικά φρονήματα, όμως είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν το πέτυχε. Κατ' αρχάς, εμμέσως παραδέχεται στο δικαστήριο ότι απέφευγε να συμμετέχει στα κοινά, όταν η δημοκρατία ήταν κραταιά.¹¹⁷ Αξιοσημείωτη είναι επίσης η αδυναμία του ομιλητή να αναδείξει συστηματικότερα τη δημόσια διάσταση της υπόθεσής του. Η προσωπική εμπλοκή του ομιλητή σε πολλά σημεία και η εκτενής γνώση του για τα πεπραγμένα του Καλλίμαχου λειτουργεί ως διαρκής υπενθύμιση της ιδιωτικής φύσης της υπόθεσης.

5.1.2 Πρόλογος-νομικό πλαίσιο της υπόθεσης (§§1-3)

Ο λόγος του Ισοκράτη ξεκινάει με μια επίκληση στη συμφωνία ειρήνης και τον θεσμό της *παραγραφής* που ψηφίστηκε για να την ενισχύσει (§2). Ο ομιλητής περιγράφει αρχικά τον τρόπο λειτουργίας της νέας νομικής διαδικασίας. Όσον αφορά στο ζήτημα της συμφωνίας ειρήνης, αυτό ήταν ένα θέμα για το οποίο είχαν γνώση

¹¹⁶ Whitehead 2004, 169.

¹¹⁷ 18.62: *καίτοι χρή τούτους δημοτικούς νομίζειν, οὐχ ὅσοι κρατοῦντος τοῦ δήμου μετασχεῖν τῶν πραγμάτων ἐπεθύμησαν*

όλοι οι Αθηναίοι και σίγουρα δε θα προκαλούσε υποψίες η γνώση των επιμέρους παραμέτρων της συνθήκης. Επίσης, στις §§2-3 εκτοξεύεται και η πρώτη κατηγορία, αφού γίνεται νύξη στις συκοφαντικές πρακτικές του Καλλίμαχου. Ο θεσμός της *παραγραφής* θεσπίστηκε από τους Αθηναίους,¹¹⁸ επειδή η δράση των συκοφαντών απειλούσε την κοινωνική συνοχή και θα έθετε ξανά σε κίνδυνο το μέλλον της πόλης.¹¹⁹ Στην επόμενη παράγραφο, ο ομιλητής με άκρα φυσικότητα, εν τη ρύμη του λόγου χαρακτηρίζει τον Καλλίμαχο συκοφάντη.¹²⁰ Στους λόγους του Ισοκράτη γενικότερα η συκοφαντία παρουσιάζεται ως ένα από τα μέγιστα δεινά που μπορεί να υποστεί κανείς.¹²¹ Μαζί με τη σπουδαιότητα του συμβιβασμού που επιτεύχθηκε στους Αθηναίους, οι επί προσωπικού επιθέσεις, που στοχεύουν στο να αμαυρώσουν το ήθος του Καλλίμαχου και να τον παρουσιάσουν ως έναν επιτήδειο συκοφάντη αποτελούν τους κεντρικούς άξονες πάνω στους οποίους βασίζεται ο Ισοκράτης για να κερδίσει την υπόθεση.

5.1.3 Οι κύριοι στόχοι του ομιλητή (§4)

Μετά την προπαρασκευαστική αφήγηση (§3), ο ανώνυμος ομιλητής διατυπώνει από νωρίς τους άξονες, στους οποίους θα στηρίξει την επιχειρηματολογία του (§4), δίχως, βέβαια, να δεσμεύεται από τα όρια που θέτει στην *πρόθεσιν*. Η υπόθεση που φέρνει ο Καλλίμαχος στο δικαστήριο αφενός αντιβαίνει στις συμφωνίες και αφετέρου έχει διευθετηθεί από διαιτησία, ενώ οι κατηγορίες που προσάπτει στον πελάτη του Ισοκράτη είναι ψευδείς. Η διατύπωση του κατηγορούμενου υποδεικνύει ότι θα επιχειρήσει να αποδείξει ότι η υπόθεση που έφερε ο Καλλίμαχος αντιβαίνει στις αμνηστευτικές διατάξεις και, επιπλέον βασίζεται σε ψευδή στοιχεία, άρα είναι νόμω και ουσία αβάσιμη. Το συμπληρωματικό επιχείρημα περί ψευδών στοιχείων

¹¹⁸ Στα δικανικά κείμενα είναι κοινότοπη η ταύτιση των δικαστών με το δημοκρατικό πλήθος πβ. Ισοκρ. 18.2, Λυσ. 12.57.

¹¹⁹ 18.2: *ἐπειδὴ γὰρ ἐκ Πειραιέως κατελθόντες ἐνίους ἐωρᾶτε τῶν πολιτῶν συκοφαντεῖν ὀρμημένους καὶ τὰς συνθήκας λύειν ἐπιχειροῦντας, βουλόμενοι τούτους τε παῦσαι καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπιδείξαι ὅτι οὐκ ἀναγκασθέντες ἐποίησασθ' αὐτὰς ἀλλ' ἠγούμενοι τῇ πόλει συμφέρον.* Βέβαια, όπως σημειώνει ο Christ 1998, 216, ο έπαινος ή η επίκριση της *παραγραφής* εξαρτάται από το αν ο ομιλητής είναι αυτός που κίνησε τη διαδικασία ή αν αναγκάστηκε να απαντήσει στον ισχυρισμό του αντιδίκου ότι η υπόθεση όφειλε να μην οδηγηθεί στα δικαστήρια. Στη δεύτερη περίπτωση, ο διάδικος μπορούσε να ισχυριστεί πως ο αντίδικός του επιχειρεί να υπεκφύγει των ευθυνών του (Δημ. 34.4) ή ότι φοβάται να αντιμετωπίσει τον κατηγορο λόγω των ανίσχυρων επιχειρημάτων του. Στον τριακοστό έέμπτυ λόγο του Δημοσθενικού corpus (35.2), ο εκφωνητής συγκαταλέγει την «παραγραφή» σε άλλες ανέντιμες πρακτικές που επιδιώκουν να στρέψουν μακριά την προσοχή των δικαστών.

¹²⁰ 18.3: *εἰ τῶν νόμων οὕτως ἐχόντων ἐγὼ περιόσμαι τὸν μὲν συκοφάντην ἐν τριάκοντα δραχμαῖς κινδυνεύοντα, ἐμαυτὸν δὲ περὶ τῆς οὐσίας ἀπάσης ἀγωνιζόμενον.* Οι σκέψεις του ομιλητή στην §10 πραγματικά αποτυπώνουν την υψηλή διακινδύνευση που ενείχε μία δικαστική διαμάχη και τον φόβο που είχαν τα μέλη της ελίτ για ενδεχόμενους εκβιασμούς. Βλ. Christ 1998, 36 και 75.

¹²¹ Osborne 1990, 88.

αποσκοπεί στο να ευαισθητοποιήσει τους δικαστές για την τήρηση της συμφωνίας ειρήνης.¹²² Όπως συνηθίζει ο Ισοκράτης στις δικανικές αφηγήσεις του, πριν ξεκινήσει να διηγείται τα γεγονότα, επεμβαίνει εισάγοντας ένα μετά-αφηγηματικό σχόλιο που ειδοποιεί τους δικαστές ότι ακολουθεί η *διήγησις*.¹²³ Η §4 κλείνει με έναν αξιοσημείωτο τρόπο. Ο ρήτορας απαριθμεί τους άξονες της επιχειρηματολογίας του, ενσαρκώνοντας την ίδια στιγμή τον ρόλο του δασκάλου της πόλης. Μέσα από τη χρήση του ρήματος *μάθητε* ο λόγος αποκτά διδακτικό τόνο. Υιοθετώντας την ιδιότητα του δασκάλου, ο ομιλητής προσδίδει στον εαυτό του κύρος και αξιοπιστία. Το ρήμα χρησιμοποιείται σε συνάφεια με την απόπειρα του ομιλούντος να αποδείξει ότι ο Καλλίμαχος δεν υπέστη κανένα κακό, για το οποίο να ευθύνεται ο ίδιος. Ο Yun Lee Too πιστεύει ότι το ρήμα δίνει, έστω σε αυτό το τμήμα της αφήγησης, μια αίσθηση διδαχής.¹²⁴ πιστεύω όμως πως όλο το κείμενο θα μπορούσε να ιδωθεί ως μια διδασκαλία για τη σπουδαιότητα της ομόνοιας και της ειρήνης.

5.1.3 Περιγραφή της υπόθεσης (§§5-12)

Ακολουθεί η *διήγησις* που περιγράφει την απαρχή (§§5-12) της διένεξης μεταξύ του Καλλίμαχου και του ομιλητή. Ο δεύτερος είναι εσωτερικός αφηγητής, γιατί συμμετέχει και ο ίδιος στα γεγονότα που περιγράφει.¹²⁵ Καταφανής στόχος της αφήγησης, εκτός από την εξιστόρηση των συμβάντων, είναι να εμφανίσει ως θύμα τον ομιλητή που απειλείται από τους συκοφάντες, τη μάστιγα της εποχής, και να γύρει τη πλάστιγγα υπέρ του,¹²⁶ παραποιώντας, όπως φαίνεται, κάποια στοιχεία. Η

¹²² Wolpert 2002, 96.

¹²³ Edwards 2004, 337.

¹²⁴ Yun Lee Too 1995, 202. Θα πρέπει να επισημάνουμε, ωστόσο, μια μικρή παρανόηση στην οποία έχει υποπέσει ο Too. Αυτό που αναφέρει είναι ότι ο Ισοκράτης θέλει μέσα από την αφήγησή του να καταστήσει σαφές στους δικαστές ότι ο ομιλητής συμπεριφερόταν με τρόπο που δεν έβλαπτε, αλλά ωφελούσε τους συμπολίτες του. Εγώ διακρίνω στο κείμενο ότι τα λεγόμενα του αφηγητή είναι εστιασμένα στη συμπεριφορά του απέναντι στον Καλλίμαχο και όχι εν γένει στους συμπολίτες του. Μου φαίνεται ότι το κείμενο θα ήταν πιο κοντά στην ερμηνεία που προτείνει ο Too αν αντί για την ουδέτερη αντωνυμία *οὐδὲν* είχαμε αιτιατική αρσενικού γένους (*ἂν γὰρ τοῦτο μάθητε ὡς οὐδὲν ὑπ' ἐμοῦ κακὸν πέπονθεν*). Παρ' ότι όμως το ρήμα αναφέρεται στην εξατομικευμένη συμπεριφορά του ομιλητή προς τον Καλλίμαχο δε χάνει κάτι από το διδακτικό του τόνο.

¹²⁵ Edwards 2004, 318.

¹²⁶ Φαίνεται ότι ο Καλλίμαχος κατηγορήσε ουσιαστικά τον ομιλητή για το σύνολο των δεινών που του συνέβησαν (*εἰς τοῦτ' ἀναιδείας ἦλθεν ὥσθ' ἀπάντων με τῶν γεγενημένων ἡτιῶτο: ἅπερ ἴσως καὶ νῦν τολμήσει κατηγορεῖν*). Ωστόσο, ο αντίδικος απαντάει, αποτελεσματικά, κατά τη γνώμη μου σε αυτή την αιτίαση καλώντας μάρτυρες. Παρότι οι μαρτυρίες δεν δηλώνουν ρητά ότι δεν ενορχήστρωσε ο ομιλητής την κατάσχεση της περιουσίας του Καλλίμαχου ούτε μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την εγκρότητά τους, εν τούτοις είχαν πιο μεγάλη αποδεικτική ισχύ εν απουσία μαρτύρων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση όλοι οι εμπλεκόμενοι πήραν το μέρος του ομιλητή. Για την ισχύ των μαρτυριών είναι ενδεικτικά τα λόγια του Αριστοτέλη από το πολυσυζητημένο χωρίο από την *Ρητορική* του (1376a: *ἔχοντι δὲ πρὸς μὴ ἔχοντα, ὅτι οὐχ ὑπόδικα τὰ εἰκότα, καὶ ὅτι οὐδὲν ἂν ἔδει μαρτυριῶν, εἰ ἐκ τῶν λόγων ἰκανὸν ἦν θεωρῆσαι*). Όταν κάποιος έχει να προτάξει μαρτυρικές καταθέσεις που υποστηρίζουν τη θέση του πρέπει να το κάνει. Το ρόλο των μαρτυριών σε μια δικαστική διαμάχη τον

επιλεκτικότητα και η χρήση στερεοτυπικών χαρακτήρων είναι ουσιοκρατικά χαρακτηριστικά των αττικών δικανικών αφηγήσεων, καθώς οι Αθηναίοι, ελλείψει της πληθώρας των μέσων που διαθέτει η δικανική επιστήμη σήμερα, ήταν υποχρεωμένοι να δώσουν μεγαλύτερη έμφαση στις αφηγήσεις.¹²⁷ Παρότι, λοιπόν, οι αφηγητές μπορεί να υποστηρίζουν ότι παρέχουν μια αφήγηση, γιατί επιθυμούν απλώς να εκθέσουν τα γεγονότα, οι αφηγήσεις ωστόσο έχουν πολύ πιο νευραλγική και λειτουργική σημασία από τον πρακτικό ρόλο που τους αποδίδουν. Οι διάδικοι φροντίζουν στην περιγραφή τους να απαριθμήσουν τις συμφορές που έχουν βιώσει και να εκθέσουν την ιστορία με τέτοιο τρόπο, ώστε να καταστεί σαφές ότι ο αντίπαλος ευθύνεται για αυτές.¹²⁸

Η *διήγησις* ξεκινάει με μία συνεπτυγμένη αφήγηση. Ο ομιλητής ισχυρίζεται ότι περπατούσε αμέριμνα με τον Πατροκλή, πρόσωπο που είχε εχθρικές σχέσεις με τον Καλλίμαχο, και τυχαία συνάντησαν στο δρόμο τον τελευταίο να μεταφέρει χρήματα που του είχε αφήσει ο Αμφίλοχος, ο οποίος είχε εγκαταλείψει την Αθήνα και είχε καταφύγει στον Πειραιά. Ο Καλλίμαχος λογομάχησε με τον Πατροκλή, γιατί ο τελευταίος υποστήριξε ότι αυτό το ποσό δεν ανήκε στον ίδιο, αλλά στο κράτος. Η διαμάχη εντάθηκε, όπως δηλώνεται από τη λέξη *λοιδορία*¹²⁹ και προκάλεσε το ενδιαφέρον του κόσμου. Ανάμεσα στους συγκεντρωμένους ήταν και ο Ρίνων που οδήγησε τους δύο αντιπάλους στη Βουλή, με τελικό αποτέλεσμα την κατάσχεση των χρημάτων του Καλλίμαχου. Τα περιουσιακά στοιχεία του Αμφίλοχου μπορούσαν να κατασχεθούν από το δημόσιο, επειδή εκείνος είχε αποχωρήσει από την πόλη. Αν εξετάσουμε εκ του σύνεγγυς τους παραπάνω ισχυρισμούς, θα διαπιστώσουμε ότι κανένα από τα στοιχεία που παρατέθηκαν στις πρώτες παραγράφους της αφήγησης, δεν είναι τυχαίο.

Κεντρικός στόχος του ομιλητή στις §§5-8 είναι να υποβαθμίσει την ανάμειξη του στα γεγονότα. Φροντίζει επίσης να τα περιγράψει με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ουδετερότητα. Παρά τη σφοδρή λεκτική διαμάχη που μεσολάβησε (*λοιδορίας αύτοις γενομένης*), η εξιστόρηση παραμένει ουδέτερη, γιατί αυτοί που λειτούργησαν επιθετικά και προκάλεσαν τη διαμάχη, ήταν ο ομιλητής και ο φίλος του. Η αφήγηση

εντοπίζουμε και σε έναν άλλο λόγο του Ισοκράτη (17.2). Μολονότι σε διαφορετικό νομικό πλαίσιο, η αξία που έχει μία μαρτυρία διαφαίνεται ξεκάθαρα από τον ισχυρισμό του ομιλητή ότι βρίσκεται σε μειονεκτική θέση, επειδή στις συναλλαγές με τους τραπεζίτες δεν υπήρχαν μάρτυρες. Ουσιαστικά υπονοεί ότι, αν υπήρχαν μάρτυρες σε τέτοιες συναλλαγές, δεν θα βρισκόταν σε δεινή θέση.

¹²⁷ Gagarin 2003, 206.

¹²⁸ Pearson 1981, 39.

¹²⁹ Το ρήμα *λοιδορῶ* δείχνει ότι η διαμάχη είχε μεγάλη οξύτητα. Βλ. Dover 1990, 62.

ξεκινάει με τη φαινομενικά αμέριμνη βόλτα και την τυχαία συνάντηση. Η αιφνίδια συνάντηση στο δρόμο απαντά τακτικά σε δικανικές αφηγήσεις¹³⁰ και έχει ως προφανή σκοπό να δείξει ότι δεν υπήρχε καμία προμελέτη εκ μέρους του αφηγητή, για να παγιδεύσει τον αντίδικό του. Ο ίδιος στόχος υπηρετείται και από την πληροφόρηση που λαμβάνουμε για την αντιπαλότητα ανάμεσα στον Καλλίμαχο και τον Πατροκλή. Ο Πατροκλής παρουσιάζεται να εμφορείται από προσωπική έχθρα, άρα είχε και κίνητρο να επιτεθεί στον Καλλίμαχο και να απαιτήσει την κατάσχεση των χρημάτων, σ' αντίθεση με τον κατηγορούμενο που παραμένει στο περιθώριο και δε φαίνεται να έχει οποιαδήποτε συμμετοχή. Σε αυτό το σημείο χρειάζεται όμως να θέσουμε κάποια ερωτήματα που θα μας επιτρέψουν να κατανοήσουμε καλύτερα τη στρατηγική που κρύβεται πίσω από τις επιλεκτικές αναφορές του Ισοκράτη στα γεγονότα. Πώς έτυχε οι δύο άντρες να πετύχουν τον Καλλίμαχο ακριβώς τη στιγμή που μετέφερε τα χρήματα; Γιατί δεν πληροφορούμαστε τον λόγο που η περιουσία του Αμφίλοχου έπρεπε να κατασχεθεί; Ήταν τυχαία η εμφάνιση του Ρίνωνα; Πιστεύω πως ήταν εξαιρετικά λίγες οι πιθανότητες να συνάντησαν τυχαία, όπως διαβάζουμε στον λόγο, τον Καλλίμαχο, ακριβώς τη στιγμή που κρατούσε τα χρήματα του Αμφίλοχου (§§5-6). Μάλιστα, είναι εξαιρετικά αμφίβολο ότι αυτή η περιουσία ανήκε πράγματι στον Αμφίλοχο. Λίγες παραγράφους μετά (§19), από τον ίδιο τον αφηγητή έχουμε μία έμμεση παραδοχή ότι η περιουσία που κατασχέθηκε ήταν του Καλλίμαχου. Συνεπώς, είναι πολύ πιθανό η κατάσχεση των χρημάτων του ενάγοντος να ήταν ένα εκ προμελέτης σχέδιο και η εγκατάλειψη της πόλης εκ μέρους του Αμφίλοχου ήταν η αφορμή που επέτρεψε την κατάσχεσή τους. Ίσως αυτός είναι και ο λόγος που δεν παρατίθενται τα επιχειρήματα που προέταξε ο Καλλίμαχος στον Πατροκλή, όταν του είπε ότι τα χρήματα ανήκαν στο δημόσιο, διότι πιθανότατα ο κατηγορος θα διατεινόταν ότι αυτός ήταν ο μοναδικός και νόμιμος κάτοχός τους.¹³¹ Την πεποίθηση ότι πίσω από την κατάσχεση κρύβεται ένα οργανωμένο σχέδιο, την ενισχύει η αναφορά που γίνεται στον συμβιβασμό που επετεύχθη, εκτός από τον Πατροκλή, και με ένα δεύτερο άτομο, τον Λυσίμαχο. Ο ομιλητής αποδέχεται ότι ήταν φίλος με τον Πατροκλή, ο οποίος είχε διατελέσει αξιωματούχος όσο η διοίκηση της Αθήνας ανήκε στους Δέκα. Επιπλέον, είναι πιθανό να είχε καλές σχέσεις και με άλλους τους αξιωματούχους του καθεστώτος, καθώς καλεί για μάρτυρες τον Ρίνωνα, όπως και

¹³⁰ Πβ. Δημ. 54.7.

¹³¹ Ο ομιλητής αντιπαρέρχεται γρήγορα τα αντεπιχειρήματα του Καλλίμαχου και περιορίζεται μόνο στο να πει ότι ο αντίδικός του διαφώνησε(*ἀμφισβητοῦντος δὲ τούτου*) με όσα του ανέφερε ο Πατροκλής.

μέλη της Βουλής.¹³² Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι υπήρξε συνεργασία περισσότερων του ενός ατόμων στη συγκεκριμένη πράξη.¹³³ Είναι αδύνατο να ανασκευάσουμε ακριβώς τα γεγονότα, ωστόσο, μπορούμε να υποθέσουμε με μεγάλη ασφάλεια ότι η εμπλοκή του ομιλητή είναι μεγαλύτερη από αυτή που ίδιος παραδέχεται. Θα μπορούσε επί παραδείγματι ο ομιλητής, που όπως θα σημειώσουμε αργότερα, πιθανότατα, γνώριζε τον Καλλίμαχο, να έδωσε τις απαραίτητες πληροφορίες στον Πατροκλή σχετικά με την επικείμενη μεταφορά των χρημάτων και ο δεύτερος πληροφόρησε και τον Ρίνωνα και τον Λυσίμαχο, ώστε να βρίσκονται κοντά και να τους συνδράμουν, αν το απαιτούσαν οι συνθήκες.

Αναφορικά με το δεύτερο μέρος της αφήγησης (§§9-12), αρχικά πληροφορούμαστε ότι ο Καλλίμαχος επιχειρούσε να διαμορφώσει ευνοϊκό προς αυτόν κλίμα δυσφημώντας τον αντίδικό του σε άλλα άτομα στα εργαστήρια και σε τόπους όπου σύχναζε (§9) επισημαίνοντάς τους ότι είχε στερηθεί την περιουσία του.¹³⁴ Στην Αθήνα του 5^{ου} αι π. Χ. μια τέτοια πρακτική θα είχε αποτελεσματικότητα. Ορισμένοι μελετητές ισχυρίζονται πως είναι πιθανό κάποιοι από αυτούς τους πολίτες στα εργαστήρια που πήγαινε ο Καλλίμαχος να είχαν κληρωθεί δικαστές εκείνο το έτος.¹³⁵

---

¹³² Η Humphreys 1985 326-327, ισχυρίζεται ότι η συσχέτιση του ομιλητή με αξιωματούχους του καθεστώτος θα επιβάρυνε τη θέση του. Ο μελετητής αναφέρει ακόμη ότι ο Πατροκλής ήταν μάλλον ένας εκ των μαρτύρων που κλήθηκαν. Ο Loening 1987, 125 σημ.73, δεν πιστεύει ότι ο Πατροκλής κλήθηκε ως μάρτυρας και θεωρεί πολύ ύποπτο ότι ούτε εκείνος ούτε ο Λυσίμαχος, δηλαδή τα άτομα, με τα οποία είχε συνάψει συμβιβαστικές διευθετήσεις ο Καλλίμαχος, εμφανίστηκαν στο δικαστήριο. Από τις δύο απόψεις προκρίνω αυτή της Humphreys. Είναι πιο πιθανό να κατέθεσαν ως μάρτυρες αυτά τα πρόσωπα, ιδιαίτερα ο Πατροκλής, και απλώς να μην κατονομάζονται. Ο Loening πιστεύει ότι κίνητρο του ομιλητή ήταν να μην αποκαλυφθεί ο ρόλος του στην υπόθεση κατάσχεσης της περιουσίας του Καλλίμαχου. Δεν είναι απαραίτητο, όμως, ότι θα μπορούσαν να συναγάγουν οι δικαστές πολλές πληροφορίες για όλες τις πτυχές της υπόθεσης. Οι μάρτυρες δεν ανακρίνονταν, απαντούσαν μονολοκτικά, ενώ πολλές φορές ήταν αρκετό να κάνουν ένα νεύμα που θα επιβεβαίωνε ή θα απέρριπτε τα όσα έλεγε ο διάδικος· βλ. Thür 2005, 159..

¹³³ Ο Loening, ό.π., 125, αναπαράγει την άποψη του Kuhn, ο οποίος πιστεύει ότι ο Καλλίμαχος μετά τις συμφωνίες με τον Πατροκλή και τον Λυσίμαχο, ανακάλυψε τον ενεργό ρόλο του ομιλητή και γι' αυτό τον κατηγορήσε στο τέλος ως βασικό υπαίτιο. Είναι μια ενδιαφέρουσα υπόθεση, αλλά φαίνεται να υιοθετεί πλήρως τη σκοπιά του Καλλίμαχου. Δεν αποκλείεται, για παράδειγμα, ο Καλλίμαχος να παρασύρθηκε από την αλαζονεία, μετά τις επιτυχείς διαιτησίες με τον Πατροκλή και τον Λυσίμαχο και να επιδίωξε στην τρίτη περίπτωση να διεκδικήσει ακόμη πιο πολλά.

¹³⁴ Οι Αθηναίοι συνήθιζαν να συγκεντρώνονται σε δημόσιους χώρους ή να έχουν εντευκτήρια όπου κουτσομπολέυαν ή αναπαρήγαν φήμες και ειδήσεις (πβ. Λυσ. 24. 20, Δημ. 24. 15).

¹³⁵ Βλ. Lofberg 1917, 37. Ο μελετητής θεωρεί πως οι φήμες που διέδιδε ο Καλλίμαχος αποσκοπούσαν στο να επηρεάσουν ορισμένους δικαστές ή έστω να φτάσουν με κάποιον τρόπο στα αυτιά τους. Μολονότι δεν είναι απίθανο αυτός να ήταν ο στόχος του Καλλίμαχου, δε νομίζω ότι ο ομιλητής αποσκοπεί στο να αναδείξει αυτό το σημείο. Μου φαίνεται ότι αυτό το επεισόδιο, όπως και η συνεργασία με τον Ξενότιμο, επιδιώκει να προβάλει την εικόνα του Καλλίμαχου ως συκοφάντη. Επίσης, στην §10 ο αφηγητής φαίνεται να πείθεται από τους συγγενείς του Καλλίμαχου να οδηγηθεί σε εξωδικαστικό συμβιβασμό, με το επιχείρημα ότι αν οι διάδικοι επιλέξουν να λύσουν δικαστικά τις διαφορές τους, το αποτέλεσμα θα είναι αμφίρροπο. Η διατύπωση του αφηγητή δείχνει ότι αποδέχεται αυτή την άποψη πραγματοποιώντας, έμμεσα, ένα επιτιμητικό σχόλιο για τους δικαστές. Αν πράγματι στόχος του ομιλητή ήταν να προειδοποιήσει τους δικαστές ότι έπεσαν θύματα της προπαγάνδας του

Πιο πιθανό όμως, είναι ο κατηγορος να επιδίωκε να καλλιεργήσει έντονο φόβο, διότι σε μία μικρή κοινωνία, όπως αυτή της αρχαίας Αθήνας, ήταν πολύ πιο εύκολο να στιγματιστεί ένα πρόσωπο και να αμαυρωθεί το όνομά του, ιδιαίτερα, σε τοπικό επίπεδο, δηλαδή εντός του πλαισίου του δήμου.¹³⁶ Την άποψη του Ober ασπάζεται και η Hunter.¹³⁷ Οι παραπάνω μελετητές συμφωνούν στο ότι στο τοπικό επίπεδο των δήμων οι πολίτες γνωρίζονταν μεταξύ τους. Επίσης, η Hunter παραθέτει τη μελέτη της Humphrey, η οποία επιβεβαιώνει ότι στο δικαστήριο κατέθεταν συνήθως γείτονες και συνδημότες. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι οι διάδικοι ήταν συνδημότες. Στην §18 ο ομιλητής ισχυρίζεται ότι δεν είχε συνάψει παλαιότερα κάποια συμφωνία με τον Καλλίμαχο, όχι όμως ότι δεν τον γνώριζε. Επίσης, στις §§47-49 μας δίνονται πληροφορίες για τα πεπραγμένα του Καλλίμαχου κατά τη διάρκεια του καθεστώτος των Τριάκοντα και των διαδόχων τους μέχρι και την αποκατάσταση της δημοκρατίας, πληροφορίες που, όπως είδαμε, θα ήταν γνωστές στους συνδημότες του. Η §51 είναι πιο ενδεικτική: *ἡβουλόμην δ' ἂν ὑμᾶς ὁμοίως ἐμοὶ γινώσκειν αὐτόν, ἴν' αὐτῶ μὴ τῶν ἀπολωλότων συνήχθεσθε ἀλλὰ τῶν ὑπολοίπων ἐφθονεῖτε*. Ο ομιλητής διακηρύσσει ότι γνωρίζει πολλές ανομίες που διεπράχθησαν από τον Καλλίμαχο. Οι ενέργειες του κατηγορου φαίνεται πως ήταν συντονισμένες και σφοδρές, γιατί είχε και τη βοήθεια και οικείων του προσώπων που πλησίασαν τον κατηγορούμενο ζητώντας του να συμβιβαστεί.¹³⁸ Στόχος του αφηγητή είναι, νομίζω, να δώσει την εντύπωση ότι έπεσε θύμα μιας οργανωμένης σκευωρίας. Ο αντίπαλος επιχείρησε να τον εκφοβίσει, για να τον οδηγήσει σε συμβιβασμό και να του αποσπάσει χρήματα.

Το ποιόν του Καλλίμαχου διαφαίνεται και από τα άτομα που συναναστρέφεται. Αρχικά, ο Καλλίμαχος συμβιβάστηκε με την κατάσταση, στη συνέχεια όμως ανακίνησε το ζήτημα, πιθανώς με διαφορετική νομική φόρμουλα.¹³⁹ Συνεργάτης του

Καλλίμαχου, πιστεύω, θα επαινούσε την κριτική τους ικανότητα ή τουλάχιστον θα φρόντιζε να μην τους προσβάλει. Για το ασυνήθιστο αυτής της κριτικής σε δικανικά κείμενα βλ. Dover 1974, 23.

¹³⁶ Ο Ober απορρίπτει την επιχειρηματολογία του Finley, ο οποίος ισχυρίστηκε ότι η Αθήνα ήταν μία κοινωνία της οποίας τα μέλη γνωρίζονταν και αλληλεπιδρούσαν σε τακτική βάση. Αυτή η συλλογική αλληλεπίδραση, της «πρόσωπο-με-πρόσωπο κοινωνίας» σημειώνει ο μελετητής, δεν ήταν εφικτή στο επίπεδο της πόλης-κράτους, γιατί ο πληθυσμός της Αθήνας ήταν πολύ μεγάλος. Για τον Ober, όμως δεν αποκλείεται τέτοιες σχέσεις να αναπτύσσονταν σε πιο οριοθετημένο πεδίο, αυτό των δήμων. Ober 2003, 55-58.

¹³⁷ Hunter 2003, 215-216.

¹³⁸ Η συγκεκριμένη πρακτική δεν ήταν ασυνήθιστη στην αρχαία Αθήνα. Οι φίλοι και οι συγγενείς ενός ατόμου προσπαθούσαν να καλλιεργήσουν ευνοϊκό κλίμα για το οικείο τους πρόσωπο. Calhoun 1913, 56-57.

¹³⁹ Η ενέργεια του Καλλίμαχου θα ήταν αντίθετη με το υφιστάμενο νομικό πλαίσιο, συνεπώς θα ήταν αδύνατο ο Καλλίμαχος να φέρει την ίδια υπόθεση. Βλ. Harris 2013, 72 που ισχυρίζεται ότι, αν τα

Καλλίμαχου στις κακόβουλες ενέργειές του είναι ο Ξενότιμος, ένα άτομο που παρουσιάζεται ιδιαίτερα κακόβουλο (§11: *τοὺς νόμους διαφθείροντος καὶ τὰ δικαστήρια δεκάζοντος καὶ τὰς ἀρχὰς λυμαιομένου καὶ πάντων κακῶν αἰτίου.*) Ουσιαστικά η σκιαγράφηση του Ξενότιμου είναι αυτή που ταιριάζει σε έναν συκοφάντη.¹⁴⁰ Μολονότι ο Ισοκράτης προσπαθεί να παρουσιάσει και τον Καλλίμαχο να υιοθετεί τις πρακτικές ενός συκοφάντη, δεν μου δίνει την εντύπωση ότι το επιτυγχάνει πλήρως. Ο Καλλίμαχος είναι ένα πρόσωπο που πράγματι αδικήθηκε και στερήθηκε μεγάλο μέρος της περιουσίας του, την οποία και επιδίωξε να ανακτήσει. Ο Ισοκράτης γνωρίζει ότι οι συμφορές που βίωσε ο Καλλίμαχος θα έχουν απήχηση στους δικαστές, διότι αρκετοί από αυτούς θα είχαν βιώσει ανάλογες κακοτυχίες. Έτσι, ο Ισοκράτης επιχειρεί να αντισταθμίσει το ηθικό πλεονέκτημα του αντιδίκου εκμεταλλευόμενος τις ανησυχίες της αθηναϊκής κοινωνίας για τους συκοφάντες.¹⁴¹ Ένα ακόμη σημείο που πρέπει να σταθούμε είναι ο υποτιθέμενος φόβος του Καλλίμαχου για το πρόστιμο της *έπωβελίας*. Ο ομιλητής ισχυρίζεται ότι παρείχε μάρτυρα που αποδείκνυε ότι οι διαφορές τους με τον Καλλίμαχο είχαν διευθετηθεί με *δαιτησία*, επομένως καμία πλευρά δεν είχε δικαίωμα να προβεί σε περαιτέρω διεκδικήσεις. Ο Καλλίμαχος δεν επιχειρήσει να συνεχίσει τη διαμάχη δικαστικά και να χτυπήσει την αξιοπιστία του μάρτυρα,¹⁴² γιατί φοβήθηκε μήπως δε λάβει το 1/5 των ψήφων και αναγκαστεί να πληρώσει το πρόστιμο.¹⁴³ Ωστόσο, το επιχείρημά του

αθηναϊκά δικαστήρια επέτρεπαν σε μια διευθετημένη υπόθεση να επανακριθεί στο δικαστήριο, θα ήταν αδύνατο να λειτουργήσει το αθηναϊκό δικαστικό σύστημα. Επιπλέον, το γεγονός ότι ο ομιλητής δεν αφιερώνει παρά ελάχιστη έκταση στο συγκεκριμένο επιχείρημα, ενώ αυτή η ενέργεια θα του έδινε την ευκαιρία να ενισχύσει το πορτραίτο του συκοφάντη, το οποίο επιχειρεί να συνθέσει για να χαρακτηρίσει τον Καλλίμαχο, μου φαίνεται εξαιρετικά ύποπτο.

¹⁴⁰ Παρά τα όσα προσάπτονται στον Ξενότιμο, που τον περιγράφουν ως διαβόητο συκοφάντη, περιέργως, τίποτε άλλο δεν είναι γνωστό γι' αυτόν. Mirhady και Yun Lee Too 2000, 100.

¹⁴¹ Για τα χαρακτηριστικά που είχε ένας πραγματικός συκοφάντης βλ. Osborne 1985, 93. Ο μελετητής σημειώνει ορθά ότι η απόδοση αυτού του χαρακτηρισμού πολλές φορές επιστρατεύεται για να καλυφθεί η έλλειψη επιχειρημάτων από τη μεριά του κατηγορού. Πιστεύω, ότι η πρόταση έχει ισχύ και στην υπόθεσή μας για το λόγο που προαναφέρθηκε. Ο Καλλίμαχος είναι ένα πρόσωπο που βρέθηκε σε δεινή θέση σε μια περίοδο που ο έλεγχος της Αθήνας ανήκε στους ολιγαρχικούς. Ο ομιλητής θέλει να υποσκάψει την ηθική υπεροχή του Καλλίμαχου παρουσιάζοντάς τον όμοιο με έναν συκοφάντη.

¹⁴² Ο Καλλίμαχος θα μπορούσε να προχωρήσει τη δίκη και, σε περίπτωση που ο Νικόμαχος επιβεβαίωνε τον ισχυρισμό του ομιλητή πως υπήρξε δαιτησία, θα μπορούσε πριν γίνει η ψηφοφορία να καταγγείλει τον μάρτυρα (βλ. Αριστοτ. *Ἠθ. Πολ.* 68.4 για το πώς γινόταν η καταγγελία για ψευδομαρτυρία). Βλ. επίσης Thür 2005, 157 για τις επιπτώσεις που θα είχε Νικόμαχος. Ο μάρτυρας δεν υφίστατο κάποια ποινή, αν κατά τη διάρκεια της προκαταρκτικής διαδικασίας, ενώπιον του άρχοντα, επιβεβαίωνε μέσω όρκου τα λεγόμενα ενός αντιδίκου και αργότερα αποδεικνύονταν αυτά πλαστά. Για να διαπράξει αδίκημα ο μάρτυρας έπρεπε να είχε συναίνεση στην επιβεβαίωση των όσων ανέφερε ο διάδικος ενώπιον του δικαστηρίου και όχι ενώπιον του άρχοντα που έκανε την ανάκριση. Thür *ό.π.*, 157.

¹⁴³ §12: *εἰδὼς ὅτι, εἰ μὴ μεταλάβοι τὸ πέμπτον μέρος τῶν ψήφων, τὴν έπωβελίαν ὀφλήσει.* Το πρόστιμο θα μπορούσε να επιβληθεί στην περίπτωση που ο Καλλίμαχος κινούσε δίκη *ψευδομαρτυριῶν*, όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω.

δεν έχει ισχυρή βάση, αφού μαθαίνουμε ότι ο ηττημένος της *παραγραφής* πλήρωνε και αυτός το πρόστιμο (Ισοκρ. 18.3).¹⁴⁴ Νομίζω, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, πως υπάρχει έντονη διόγκωση στα όσα περιγράφει ο ομιλητής.¹⁴⁵ Ο Καλλίμαχος κατάφερε να αποσπάσει χρήματα και από τους τρεις εμπλεκόμενους στην υπόθεση μέσω συμβιβασμού. Ακόμη και αν ο ομιλητής δεν είχε τον ίδιο βαθμό συμμετοχής με τον Πατροκλή και τον Λυσίμαχο στη δήμευση των χρημάτων του Καλλίμαχου, πιθανώς ο τελευταίος είχε τα νομικά ερείσματα να τον καταγγείλει. Είναι, άλλωστε, ιδιαίτερα ύποπτο το γεγονός ότι ο Καλλίμαχος δεν κινήθηκε κατά της διευθέτησης που επιτεύχθηκε με τον Πατροκλή και τον Λυσίμαχο, αλλά επέλεξε να στραφεί μόνον εναντίον του πελάτη του Ισοκράτη.¹⁴⁶

Ένα άλλο ζήτημα που τίγεται και στο οποίο δίνει έμφαση ο Ισοκράτης στον λόγο του, είναι αυτό της *διαιτησίας*. Η παράθεση της *διαιτησίας*, νομίζω, αποπνέει μια εικόνα αξιοπιστίας όσον αφορά τον ομιλητή, παρότι τα επιχειρήματα και των δύο διαδίκων στηρίζονται εν πολλοίς σε πιθανολογικά επιχειρήματα και όχι σε άτεχνες πίστεις. Την άποψή μου τη στηρίζω στην απόσυρση της κατηγορίας από την πλευρά του Καλλίμαχου, όταν παρέθεσε ο κατηγορούμενος μάρτυρα που επιβεβαίωνε την ύπαρξη ιδιωτικής *διαιτησίας* (§11).¹⁴⁷ Θα έπρεπε να ήταν ισχυρό επιχειρήμα, καθώς παρατίθεται και λίγο αργότερα (§15). Οι δύο διάδικοι είχαν καταλήξει σε συμβιβασμό και αποφάσισαν να ορίσουν έναν διαιτητή που θα έβγαζε μία απόφαση με βάση τους όρους που είχαν ήδη καθορίσει (§10). Όπως αναφέρεται στο κείμενο, η *διαιτησία* συνέβη με βάση «τους συμφωνημένους όρους» (*ἵνα δὲ μὴ πάλιν ἐξείη συκοφαντεῖν αὐτῶ, δίαιταν ἐπὶ ῥητοῖς ἐπετρέψαμεν Νικομάχῳ Βατῆθεν.*) Ο ρόλος του διαιτητή στις συγκεκριμένες περιπτώσεις ήταν περιορισμένος,¹⁴⁸ αφού είχε τη δυνατότητα να αποφασίσει χωρίς να λάβει υπόψη τα προσυμφωνηθέντα μεταξύ των

¹⁴⁴ MacDowell 2017, 284 σημ. 5.

¹⁴⁵ Και ο Christ θεωρεί πως υπάρχει δόση υπερβολής στα λεγόμενα του ομιλητή που χαρακτηρίζει τα χρήματα που έδωσε ως αποτέλεσμα του εκβιασμού που υπέστη από τον συκοφάντη Καλλίμαχο. Christ 1998, 75.

¹⁴⁶ Συμμερίζομαι, λοιπόν, τις υποψίες του Osborne 1990, 89. Ο Osborne, αναρωτιέται για το είδος του συμβιβασμού που επετεύχθη ανάμεσα στους αντιδίκους και στηρίζει τις αμφιβολίες του στο ότι ο Καλλίμαχος δεν επιχειρήσε να παραβεί τις συμφωνίες με τα άλλα δύο πρόσωπα, όπως επίσης και στο γεγονός ότι ο ομιλητής καταφεύγει στην προστασία που παρείχαν οι αμνηστευτικές διατάξεις.

¹⁴⁷ Αρχικά οι ιδιωτικές *διαιτησίες* δεν φαίνεται να είχαν δεσμευτική ισχύ, αλλά αυτή ή κατάσταση μεταβλήθηκε περίπου προς το τέλος του 5^{ου} αι π. Χ., όταν θεσπίστηκε πλέον το νομοθετικό πλαίσιο που ρύθμιζε αυτή διαδικασία. Βλ. Todd 1993, 123-124. Ο Todd στηρίζεται στο λόγο του Ισοκράτη και διατυπώνει αυτό τον ισχυρισμό (§11: *προβαλλομένου δ' ἐμοῦ μάρτυρα, ὡς οὐκ εἰσαγόγιμος ἦν ἡ δίκη διαίτης γεγεννημένης, ἐκείνῳ μὲν οὐκ ἐπέζηλθεν*). Ωστόσο, όπως σημειώνει ο MacDowell 2009, 318, που έχει την ίδια θέση με τον Todd, θα πρέπει να υπήρχαν και πριν το 404 π. Χ. κάποιες δεσμευτικές *διαιτησίες* όπως βλέπουμε στον Ανδοκίδη (Ανδ. 1.86-87).

¹⁴⁸ Todd 1993, 124 σημ. 2

αντιμαχόμενων μερών. Το βάρος της διαιτησίας έπεσε στον Νικόμαχο από το δήμο Βατής. Ο τελευταίος όφειλε να επιβεβαιώσει ότι ο ομιλητής θα έδινε 200 δραχμές στον Καλλίμαχο.¹⁴⁹

5.1.4 Η διευθέτηση της διαφοράς μέσω διαιτησίας (§§13-15)

Μετά την ολοκλήρωση της πρώτης αφήγησης, η οποία σημειώνεται μέσα από τη γνώριμη στον Ισοκράτη φράση «αυτά είναι τα γεγονότα»,¹⁵⁰ οι επόμενες παράγραφοι εμβαθύνουν περισσότερο στο ζήτημα της διαιτησίας (§§13-15). Συγκεκριμένα, γίνεται μία απόπειρα μέσα από πιθανολογικά επιχειρήματα να αναιρεθεί η επιχειρηματολογία του αντιπάλου. Ο Καλλίμαχος θα αρνηθεί την ύπαρξη της διαιτησίας, λόγω των δεσμών του διατητή με τον αντίπαλό του, και από την άλλη ο ομιλητής θα υπεραμυνθεί της ύπαρξής της παρέχοντας, μάλλον, ως μάρτυρα και τον ίδιο τον Νικόμαχο¹⁵¹ σημειώνοντας ότι ο συμβιβασμός έγινε *ἐπὶ ῥήτοϊς*, άρα ο Καλλίμαχος δεν είχε λόγο να μην αποδεχτεί τον Νικόμαχο ως το πρόσωπο που θα επικύρωνε τη συμφωνία.¹⁵² Άλλωστε, πριν από τη θέσπιση της δημόσιας διαιτησίας, δεν υπήρχε εναλλακτική δυνατότητα, οπότε θα ήταν συνηθισμένο μία από τις αντιμαχόμενες μερίδες να συμβιβαστεί και να δεχθεί την αντίπαλη πρόταση.¹⁵³ Σε αυτές τις παραγράφους έχουμε επίσης, μία αλληλουχία *εϊκότων*. Αν ο Καλλίμαχος, πράγματι, είχε υποστεί απώλεια 10.000 δραχμών, δεν θα συμβιβαζόταν με τις δύο μνες. Στη συνέχεια, ο Ισοκράτης επιχειρεί να αντιστρέψει το πιθανολογικό επιχείρημα που θα υποστήριζε ο αντίδικος, σύμφωνα με το οποίο, αν είχε γίνει διαιτησία, θα είχε λάβει μεγαλύτερο ποσό ως αντιστάθμισμα, των απωλειών του. Όμως ο λογογράφος ισχυρίζεται ότι το μικρό ποσό αποζημίωσης που ελήφθη ως αντιστάθμισμα αποδεικνύει ότι ο Καλλίμαχος δεν είχε δικαίωμα να τον μηνύσει,

¹⁴⁹ Ρόλος του διατητή σε αυτές τις περιπτώσεις είναι να διαφυλάξει ότι θα τηρηθούν όσα συμφωνήθηκαν. Ο Αριστοτέλης εξετάζει αυτό το είδος επιχειρηματολογίας και προτείνει σε όποιον έχει στη διάθεσή του ένα συμβόλαιο να το παραθέσει, για να ισχυροποιήσει τη θέση του και επιπλέον υποστηρίζει ότι οι συμφωνίες που γίνονται κατά νόμον είναι δεσμευτικές και για τα δύο μέρη, και ουσιαστικά έχουν ισχύ νόμου. (Βλ. και Αριστοτ. *Ρητ.* 1376b: *ή γάρ συνθήκη νόμος έστιν ίδιος και κατά μέρος, και αί μὲν συνθήκαι οὐ ποιοῦσι τὸν νόμον κύριον, οί δὲ νόμοι τὰς κατά νόμους συνθήκας, και ὄλως αὐτὸς ὁ νόμος συνθήκη τίς έστιν, ὥστε ὅστις ἀπιστεῖ ἢ ἀναιρεῖ συνθήκην τοὺς νόμους ἀναιρεῖ.*

¹⁵⁰ Η ίδια φράση ελαφρώς παραλλαγμένη απαντά και στο τέλος άλλων δύο δικανικών αφηγήσεων του ρήτορα (16.10, 21.4). Βλ. και Edwards 2004, 337.

¹⁵¹ Σύμφωνα με τους Mirhady και Too 2000, 100 σημ. 10 έχει εκπέσει από τα χειρόγραφα μία αναφορά που αφορά στην κλήση των μαρτύρων. Πιθανώς, μετά την §10 ο ομιλητής κάλεσε τους μάρτυρες για να επιβεβαιώσουν τα λεγόμενά του. Πιστεύω ότι ανάμεσα σε αυτούς θα ήταν και ο Νικόμαχος. Για την κλήση ενός διαιτητή ιδιωτικής υπόθεσης ως μάρτυρα βλ. Ισ. 12.10.

¹⁵² Η επιλογή διαιτητή ήταν ένα μείζον θέμα όσον αφορά στις ιδιωτικές διαιτησίες, διότι κάθε εμπλεκόμενος ήθελε προφανώς να επιλέγει ένα άτομο από τον κοινωνικό περίγυρό του που θα είχε ευνοϊκή διάθεση προς αυτόν. Γι' αυτόν το λόγο θεσπίστηκε αργότερα και η δημόσια διαιτησία. MacDowell 2009, 320.

¹⁵³ Ο Carawan 2001, 26, εντοπίζει σε παρόμοια περιστατικά την ανάγκη θέσπισης της παραγραφής.

υπονοώντας ότι τα χρήματα αποσπάστηκαν κατόπιν εκβιασμού. Επιπλέον, ενισχύει τη θέση του σημειώνοντας ότι το μικρό ποσό, που έλαβε ο Καλλίμαχος πιστοποιεί την αλήθεια των λεγομένων του, καθώς, αν επιδίωκε να αλλοιώσει τα γεγονότα, θα έλεγε ψέματα διογκώνοντας το ποσό της αποζημίωσης, ώστε να μη δημιουργηθούν υποψίες στους δικαστές. Στο τέλος της παραγράφου, προτάσσει με αυτοπεποίθηση την ύπαρξη μάρτυρα, που είχε παραθέσει και παραπάνω, γιατί γνωρίζει την αποτελεσματικότητα τέτοιων επιχειρημάτων. Είναι αξιοσημείωτο ότι η γλώσσα που επιστρατεύει ο Ισοκράτης συνεπικουρεί την εικόνα της φερεγγυότητας του ομιλητή (§15):

ἀξιῶ δ', ὅσον περ ἂν τούτῳ **σημεῖον** ἦν ὡς ἡ δίαιτα οὐ γέγονεν, ἐλόντι τὰ διαμαρτυρηθέντα, τοσοῦτον ἔμοι γενέσθαι **τεκμήριον** ὡς ἀληθῆ λέγω περὶ αὐτῆς, ἐπειδὴ τῷ μάρτυρι φανερός ἐστὶν οὐδ' ἐπεξελθεῖν ἀξιώσας.

Οι τονισμένοι τεχνικοί ὅροι δεν χρησιμοποιούνται αδιακρίτως ἀπὸ τον Ισοκράτη. Οι ὅροι ἔχουν διαφορετικὴ σημασία ἀπὸ αὐτὴ που τους ἀποδίδει ο Αριστοτέλης στη *Ρητορικὴ*, γι' αὐτὸ τον λόγο, θα πρέπει να καταφύγουμε σε ἄλλη πραγματεία για να διαπιστώσουμε τη σχέση των ὀρων και τη σημασία τους. Οι ὀροι ἐπεξηγούνται και στη *Ρητορικὴ πρὸς Ἀλέξανδρον*, κείμενο στο οποῖο φαίνεται ἡ χρήση των ὀρων να συμβαδίζει με τη χρήση που κάνει ο Ισοκράτης σε κάποιους λόγους του.¹⁵⁴ Στην ψευδοαριστοτέλεια πραγματεία το *σημεῖον* (1430b 30-40) φαίνεται να εἶναι ἕνα συμπέρασμα που μπορεί να προκύψει ἀπὸ κάποια ἀλληλουχία ἐνεργειῶν, δίχως ὀμως να συνεπάγεται ὅτι αὐτὸ το συμπέρασμα εἶναι ὀρθό. Με ἄλλα λόγια, θα το μεταφράζαμε ὡς «ἐνδειξη». Το *τεκμήριον* (1430a 14-19) ἀπὸ την ἄλλη εἶναι ἕνα ἐπιχείρημα που ἀποσκοπεί στο να τονίσει μια ἀντίφαση που ἐμφανίζεται στα λόγια του ἑτέρου ομιλητή. Με αὐτὴ την ἐννοια χρησιμοποιούνται οι ὀροι και στον λόγο που ἐξετάζουμε. Το *σημεῖον* υπογραμμίζει τη σχέση σε δύο γεγονότα: αν ο μάρτυρας εἶχε ἀποδειχτεῖ ὅτι ἦταν ἐπίορκος, τότε αὐτὸ στο στοιχείο θα ἦταν ἐνδειξη ὅτι δεν ἐγινε διαιτησία. Το *τεκμήριον* σημειώνει ὅτι ο Καλλίμαχος, παρότι ἀμφισβήτησε την ὑπαρξη διαιτησίας, δεν ἀπέδειξε ἐμπράκτως ὅτι λέει την ἀλήθεια, ἀρα αὐτὸ το σημείο ἀποδεικνύει την ἐγκυρότητα του ομιλητή.¹⁵⁵ Εἶναι ἐξαιρετικὰ πιθανὸ και σε αὐτὸ το ἐπιχείρημα να ἔχουμε μια διαστρέβλωση των γεγονότων ἀπὸ την πλευρά του ομιλητή. Στην πρώτη δίωξη που εἶχε κινήσει ο Καλλίμαχος ἐναντίον του εἶχε ἐμφανιστεῖ μάρτυρας που ἐπιβεβαίωνε την ὑπαρξη της διαιτησίας. Εμφάνιση μάρτυρα πάνω στο ἴδιο ζήτημα συναντάμε και στη δίωξη που ἐξετάζουμε. Το πιο

¹⁵⁴ Noel 2011, 321.

¹⁵⁵ Noel ὀ.π., 325.

πιθανό είναι ότι ο Καλλίμαχος δεν αμφισβήτησε την ύπαρξη της διαιτησίας, αλλά υποστήριξε ότι αυτή διενεργήθηκε με παρατυπίες.¹⁵⁶

Στη συνέχεια, ο κατηγορούμενος παρουσιάζει ως τεκμήριο της αθωότητάς του και του ήθους του τη συμπεριφορά που επέδειξε κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης των Τριάκοντα (§§16-18). Στα συγκεκριμένα επιχειρήματα δεν αφιερώνει ιδιαίτερη έκταση και τα χρησιμοποιεί προπαρασκευαστικά προκειμένου να εισαγάγει στον λόγο του ένα εγκώμιο του συμβιβασμού που επετεύχθη και της νομικής προστασίας που του παρέχει. Η αλήθεια είναι ότι ο Ισοκράτης έγραψε τον λόγο για ένα άτομο που ανήκε στους *ἐν ἄστει* και εκ των πραγμάτων βρισκόταν σε μειονεκτική θέση.¹⁵⁷ Αυτό το γεγονός αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα αν λάβουμε υπόψη ότι σε ένα αθηναϊκό δικαστήριο, μάλλον, υπερτερούσαν αριθμητικά οι δημοκρατικοί.¹⁵⁸ Γι' αυτό το λόγο, σε μια απόπειρα να αποστασιοποιηθεί από τα γεγονότα της περιόδου, παρατάσσει μια σειρά από αδικήματα που διαπράχθηκαν σε μεγάλη έκταση, όταν η εξουσία ανήκε στους Τριάκοντα και ισχυρίζεται ότι δεν μπορεί να αποδειχτεί ότι ο ίδιος διέπραξε κάποιο από αυτά (§§16-18). Επομένως, χρησιμοποιώντας για μία ακόμη φορά ένα *εἰκός* αναφέρει ότι θα ήταν απίθανο να αδικήσει κάποιον συμπολίτη του σε μια περίοδο που οι δημοκρατικοί φαινόταν να επικρατούν (*ὁ δὲ Πειραιεὺς ἦν κατελιημμένος, ἐκράτει δ' ὁ δῆμος, περὶ διαλλαγῶν δ' ἦσαν οἱ λόγοι*). Το επιχείρημα συμπληρώνεται με την πρόταξη μίας αθηναϊκής αρχής, που επιτάσσει να βοηθάει κάποιος τους φίλους και να εκδικείται τους εχθρούς του. Η συγκεκριμένη ηθική που έχει αρχαϊκές¹⁵⁹ ρίζες προτάσσεται σε πλήθος δικανικών λόγων.¹⁶⁰ Σαφής είναι προσπάθεια του διαδίκου να προβάλει τον εαυτό του ως θιασώτη των αθηναϊκών αξιών και να αποδείξει ότι λειτουργεί σύμφωνα με τις νόρμες. Ένα εξαιρετικό παράδειγμα χρήσης αυτής της αρχής συναντάμε στον δέκατο τέταρτο λόγο του Λυσία (§19), όπου ο ομιλητής αναφέρει ότι οι πρόγονοι των Αθηναίων μεταβίβασαν αυτή την αρχή στους απογόνους τους και υπογραμμίζει το επιχείρημά του επενδύοντάς το

¹⁵⁶ Loening 1987, 126.

¹⁵⁷ Ο ομιλητής έμεινε στην Αθήνα όσο είχαν την εξουσία οι Τριάκοντα και είχε στενές σχέσεις με τους διαδόχους τους, δεν επιδίωξε να ενισχύσει τον αγώνα του Θρασύβουλου. Όλα αυτά εκ των πραγμάτων εγείρουν μεγάλες υποψίες. Πώς είναι δυνατόν ένα άτομο με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά να απείχε από όλα τα κακουργήματα των ολιγαρχικών; Ανάλογες υποψίες εγείρονται και σε άλλες περιπτώσεις. Ο Wolpert 2002b, 121, ξεετάζει τον δέκατο όγδοο λόγο του Λυσία και διατυπώνει ανάλογα ερωτήματα σχετικά με το ποιον του Διόγνητου, θείου του ομιλητή. Αντίστοιχη είναι επίσης η περίπτωση του Μαντίθεου, του πελάτη του Λυσία, ο οποίος επέστρεψε στην Αθήνα λίγο πριν καταρρεύσει το καθεστώς των Τριάκοντα, και πιθανότατα συνεργάστηκε με το διάδοχο καθεστώς των Δέκα.

¹⁵⁸ Quillin 2002, 72.

¹⁵⁹ Αρχιλ. απ. 126 West: *ἐν δ' ἐπίσταμαι μέγα, τὸν κακῶς <μ'> ἔρδοντα δεινοῖς ἀνταμείβεσθαι κακοῖς*.

¹⁶⁰ Πβ. Λυσ. 15.12, Δημ. 21.118. Βλ. επίσης Dover 1974, 180-184.

υφολογικά μέσω της *παρισώσεως*.¹⁶¹ Στον λόγο μας ο λογογράφος δεν προσέθεσε το επιχείρημα μόνο για να αναδείξει τις αξίες, από τις οποίες εμφορείται ο πελάτης του, αλλά για να δείξει *a fortiori* την αθωότητά του. Ο ομιλητής δεν τόλμησε να αδικήσει τους εχθρούς του, οπότε είναι απίθανο να αδικήσει τον Καλλίμαχο, με τον οποίο δεν είχε στενούς δεσμούς.¹⁶²

5.1.5 Πραγμάτευση της συμφωνίας ειρήνης και των όρκων (§§19-34)

Το πορτραίτο του ομιλητή έχει αρχίσει ήδη να συντίθεται στις προηγούμενες παραγράφους και τώρα θα συμπληρωθεί. Ο ομιλητής σκιαγραφεί τον εαυτό του ως θιασώτη του νόμου, της ειρήνης και της ευημερίας της πόλης, καθώς συνδέει και τα τρία με την υπόθεσή του. Σε ορισμένες περιπτώσεις ίσως υπερβάλλει, και μάλιστα αναγνωρίζει και ο ίδιος με έμμεσο τρόπο ότι μπορεί να δημιουργηθεί δυσμενής εντύπωση στους ακροατές του.

Στην §20 γίνεται λόγος για μία νομική παράμετρο της συνθήκης, την οποία επικαλείται ο κατηγορούμενος και σύμφωνα με τα λεγόμενά του αυτή η ρύθμιση υπαγορεύει ότι όσοι πολίτες κίνησαν νομικές διαδικασίες, όπως είναι η *ἔνδειξις* και η *φάσις*, προστατεύονταν από τη συνθήκη, άρα ο Καλλίμαχος δεν δικαιούται να τον κατηγορεί.¹⁶³ Γι' αυτό και ο δεύτερος, ενώ αρχικά είχε κατηγορήσει τον ομιλητή για συνεργία στην παράνομη κατάσχεση της περιουσίας του, αργότερα τον κατηγόρησε ως βασικό υποκινητή των όσων συνέβησαν (§7), γιατί με αυτόν τον τρόπο δε θα απολάμβανε την προστασία της συνθήκης.¹⁶⁴ Η συνθήκη, που είχε λάβει και γραπτή μορφή,¹⁶⁵ και οι όρκοι που τη συνόδευαν παρατίθενται διαρκώς και οι σχετικές αναφορές καταλαμβάνουν το 1/3 της συνολικής έκτασης του λόγου (§§19-34, §§42-46, §68).

Έπειτα, η επιχειρηματολογία εμβαθύνει περισσότερο στην προστασία του συμβιβασμού, του ακρογωνιαίου λίθου της ομόνοιας και της ασφάλειας. Η § 21 αντιπαραβάλλει τη ρητορική του Καλλίμαχου με τους όρκους και τις συνθήκες που ψηφίστηκαν. Πίσω από αυτή την αντιπαραβολή υπόκειται η αντίθεση ανάμεσα στη

¹⁶¹ Λυσ. 14.19: *εἰ δ' ἐκεῖνοι δοκοῦσι βελτίους εἶναι σώζοντες τοὺς φίλους, δῆλον ὅτι καὶ ὑμεῖς ἀμείνους δόξετε εἶναι τιμωρούμενοι τοὺς ἐχθρούς.*

¹⁶² Ο ομιλητής αρνείται ότι είχε συνάψει παλαιότερα κάποια συμφωνία με τον Καλλίμαχο, δεν αρνείται όμως ότι τον γνώριζε.

¹⁶³ Για τον αν όντως υπήρξε ξεχωριστή παράμετρος στη συνθήκη ειρήνης που όριζε τα αναφερόμενα βλ. κεφ. 2.1.1, όπου παραθέτω την άποψη του Loening. Ο Carawan 2013, 95, δεν αναφέρεται διεξοδικά στο ζήτημα, ωστόσο, ο τρόπος που παραθέτει αυτή την παράμετρο δείχνει ότι αποδέχεται ότι ήταν μία διακριτή ρύθμιση. Από την άλλη, ο Carawan παραθέτει την άποψη του Loening σε υποσημείωση δίχως όμως να επιχειρηματολογεί εναντίον της.

¹⁶⁴ Carawan 2013, 95.

¹⁶⁵ Ισοκρ. 18.19. Βλ. Ostwald 1986, 498.

ρητορική πειθώ και τις άτεχνες πίστεις. Με πολύ έντεχνο τρόπο ο Ισοκράτης υπονομεύει την αξιοπιστία του αντιδίκου, εφόσον η ρητορική που επιστρατεύει παραβαίνει τόσο τις πολιτικές συμφωνίες όσο και το θρησκευτικό αίσθημα των Αθηναίων, όπως αυτό εκφράζεται μέσω των όρκων.

Στις §§22-23 ο ομιλητής εξατομικεύει τα επιχειρήματά του, εκθέτοντας περιπτώσεις επιφανών πολιτών οι οποίοι εναπόθεσαν τις ελπίδες τους στη συμφωνία και τη στήριξαν ακόμη και με προσωπικό κόστος. Όπως είδαμε και παραπάνω, πρόκειται για ρητορικά επιχειρήματα που αποσκοπούν στο να επηρεάσουν τους δικαστές, αφού στο δικαστικό νομικό σύστημα δεν υφίσταται η έννοια του νομικού δεδικασμένου. Κυρίως υποδεικνύουν το σίγουρο και ασφαλή δρόμο που ακολουθήθηκε σε άλλες περιπτώσεις και τους προτρέπουν να τον ακολουθήσουν. Το πρώτο παράδειγμα είναι ο Φίλων από τον δήμο της Κοίλης, που παρέβη τα καθήκοντά του ως πρεσβευτή¹⁶⁶ και αθώωθηκε επικαλούμενος την συνθήκη. Ο Φίλων πρέπει να υπήρξε πρεσβευτής την περίοδο διακυβέρνησης των Τριάκοντα και η περίπτωσή του υποδεικνύει ότι οι αμνηστευτικές διατάξεις αφορούσαν υποθέσεις τόσο ιδιωτικού όσο και δημοσίου ενδιαφέροντος. Το επόμενο παράδειγμα προκαλεί ακόμη μεγαλύτερη εντύπωση. Ο Θρασύβουλος και ο Άνυτος, επιφανείς μορφές της δημοκρατικής παράταξης, λειτούργησαν ως πρότυπα ήθους, διότι επέδειξαν αυτοσυγκράτηση και έθεσαν το συμφέρον της πόλης πάνω από το προσωπικό συμφέρον.¹⁶⁷ Και τα δύο πρόσωπα έχασαν μεγάλο μέρος της προσωπικής της περιουσίας τους,¹⁶⁸ ωστόσο δεν διανοήθηκαν να κινηθούν ενάντια στους *άπογράψαντας*, αυτούς δηλαδή που συνέταζαν τον κατάλογο που περιελάμβανε τα περιουσιακά στοιχεία προς πώληση επί των Τριάκοντα, επειδή δεν θέλησαν να παραβιάσουν τη συμφωνία ειρήνης. Στόχος του ομιλητή εδώ¹⁶⁹ είναι να αποδείξει ότι οι πιο εξέχουσες προσωπικότητες της δημοκρατίας δεν τόλμησαν να θέσουν σε κίνδυνο τα συμφωνημένα, παρότι είχαν ισχυρό κίνητρο, εφόσον τα άτομα που τους αδίκησαν προστατεύονταν από τις

¹⁶⁶ Για το πότε υπήρξε πρεσβευτής ο Φίλων βλ. Loening 1987, 121-122.

¹⁶⁷ *ὅμως οὐ τολμῶσιν αὐτοῖς δίκας λαγχάνειν οὐδὲ μνησικακεῖν ἀλλ' εἰ καὶ περὶ τῶν ἄλλων μᾶλλον ἐτέρων δύνανται διαπράττεσθαι.* Η μεγαλοθυμία του Θρασύβουλου ήταν παροιμιώδης και φαίνεται ότι πραγματικά η συμπεριφορά του άφησε το στίγμα της. Βλ. Πλουτ. 741b: *πάντα' εἶπεν ὁ Λαμπρίας 'ὄσω τοῦ Θρασυβούλου γέγονε Ποσειδῶν πολιτικώτερος, εἰ μὴ κρατῶν.*

¹⁶⁸ Πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την επιστροφή περιουσιακών στοιχείων που κατασχέθηκαν την περίοδο των Τριάκοντα παρέχει ο αποσπασματικά σωζόμενος λόγος του Λυσία *Πρὸς Ἰπποθέρησιν* απ. 165 Carey. Πληροφορούμαστε ότι η κινητή περιουσία που είχε κατασχεθεί μπορούσε να ανακτηθεί, αν δεν είχαν πωληθεί αυτά τα αντικείμενα, με την προϋπόθεση, βέβαια, ότι ο αρχικός ιδιοκτήτης μπορούσε να αποδείξει ότι του άνηκαν τα αγαθά. Αν η περιουσία είχε πωληθεί τότε ο νέος ιδιοκτήτης μπορούσε να την κρατήσει, αν ήθελε. Όσον αφορά την ακίνητη περιουσία, αυτή έπρεπε να επιστρέψει στον προηγούμενο ιδιοκτήτη (Ισοκρ. 16.46). Loening 1987, 51-52.

¹⁶⁹ Carawan 2013, 95-96.

συμφωνίες, όπως προστατεύεται και ο ίδιος ο ομιλητής με βάση τα λεγόμενά του (§20).¹⁷⁰ Μέσα από αυτή την αναλογία, η κατηγορία του Καλλίμαχου, ενός, κατά τα άλλα άσημου ατόμου, που εναντιώνεται στις συνθήκες, αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα. Η συμπεριφορά των δύο πολιτικών λειτουργεί αντιστικτικά με τη συμπεριφορά του Καλλίμαχου, η οποία περιγράφεται ουσιαστικά ως συκοφαντική πρακτική.¹⁷¹ Σε κάθε συμβιβασμό όλες οι εμπλεκόμενες μερίδες οφείλουν να κάνουν παραχωρήσεις. Το συγκεκριμένο παράδειγμα υποδηλώνει ότι οι δημοκρατικοί μπορεί να κέρδισαν επαναφέροντας το δικό τους πολιτειακό σύστημα, έπρεπε να δεχτούν όμως ως αντιστάθμισμα οικονομικές απώλειες.¹⁷²

Το επόμενο επιχείρημα είναι ακόμη πιο κρίσιμο (§24), ισχυρίζεται ο Carawan, γιατί συνδέει τη διαιτησία, μια ιδιωτική πράξη που συνομολογήθηκε, με τη συμφωνία για την ειρήνη: *και τὰς μὲν ἰδίας ὁμολογίας δημοσίᾳ κυρίας ἀναγκάζετ' εἶναι, τὰς δὲ τῆς πόλεως συνθήκας ἰδίᾳ τὸν βουλόμενον λύειν ἔασετε*. Η ειρήνη, στην οποία κατέληξε η Αθήνα, έχει επικυρωθεί με ὅρκους¹⁷³ που ἔδωσαν ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι¹⁷⁴ και ἔχει οδηγήσει μια διαμάχη σε οριστική συμφωνία που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί.¹⁷⁵ Οι Αθηναῖοι οδηγήθηκαν σε αυτή τη συμφωνία, όταν δεν γνώριζαν το αποτέλεσμα της, πλέον όμως έχει αποδειχτεί ότι επρόκειτο για έναν επιτυχή συμβιβασμό, ο οποίος απειλείται από πολίτες σαν τον Καλλίμαχο. Η ἔμφαση που επιχειρεί να δώσει στη συνθήκη ο Ισοκράτης σε αυτό το σημείο φτάνει στο αποκορύφωμά της. Στις §§21-34 η λέξη *συνθήκη* παρατίθεται 8 φορές, οι *ὄρκοι* 4 φορές, *αἱ διαλλαγᾶι* 2 φορές. Ο ομιλητής ανάγει την υπόθεσή του σε ζήτημα υψίστης σημασίας ισχυριζόμενος ότι οι Αθηναῖοι αποφασίζοντας για την υπόθεσή του αποφασίζουν για το μέλλον των συνθηκών και για το μέλλον της πόλης:

---

¹⁷⁰ Όπως σημειώνει ο Loening ο Θρασύβουλος και ο Άνυτος δεν επρόκειτο να διεκδικήσουν την επιστροφή της ακίνητης περιουσίας τους, γιατί κάτι τέτοιο δεν επιτρεπόταν από τις συνθήκες. Η διαδικασία στην οποία αναφέρεται είναι απέναντι στους *ἀπογράψαντας*.

¹⁷¹ Για το θράσος των συκοφαντών και την τάση τους να ξεκινούν διαμάχες βλ. Ισοκρ. 15.316, Δημ 55.1. και Christ 1998, 264 σημ. 16.

¹⁷² Rubinstein 2018, 123-124.

¹⁷³ Ο Carawan μελετάει σε ποια είδη των συμφωνιών και συμβολαίων χρησιμοποιούνταν ὅρκοι και σε ποια όχι. Ειδοποιός διαφορά φαίνεται να συνιστούσε όχι το είδος της συμφωνίας, αλλά οι σχέσεις που είχαν μεταξύ τους οι αντιμαχόμενες μερίδες. Όταν είχε δομηθεί μία σχέση στο παρελθόν, τότε η συμφωνία επικυρωνόταν με ὅρκους. Τέτοιες συμφωνίες λάμβαναν χώρα σε ομάδες, όπως οι δήμοι και οι φατρίες. Αυτός είναι ο λόγος που πραγματοποιήθηκαν και ὅρκοι. Λειτουργία του ὅρκου ήταν να επικυρώσει το ότι οι αντιμαχόμενες μερίδες ὀφείλαν να μην αναμοχλεύσουν τα ζητήματα του παρελθόντος, για τα οποία είχε επιτευχθεί ο συμβιβασμός, δεν υπαγόρευαν δηλαδή μελλοντικές δεσμεύσεις. Carawan 2007, 75-79.

¹⁷⁴ Βλ. Ανδ. 1.90

¹⁷⁵ Carawan 2013, 96.

ἐνθυμείσθε δ' ὅτι περὶ τῶν μεγίστων ἤκετε δικάσοντες· περὶ γὰρ συνθηκῶν τὴν ψήφον οἴσσετε, ἅς οὐδὲ πάποτ' οὔθ' ὑμῖν πρὸς ἑτέρους οὔτ' ἄλλοις πρὸς ὑμᾶς ἔλυσιτέλῃσε παραβῆναι, τοσαύτην δ' ἔχουσι δύναμιν ὥστε τὰ πλεῖστα τοῦ βίου καὶ τοῖς Ἑλλήσι καὶ τοῖς βαρβάροις διὰ συνθηκῶν εἶναι. (Ισοκρ. 18.27)

Εἶναι εμφανῆς στις §§27-32 ἡ *αὐξήσις*. Ο κατηγορούμενος επιχειρεῖ νὰ δώσει δημόσια διάσταση στὴν υπόθεσή του, τονίζοντας τὴν καθολικὴ δέσμευση τὴν ὁποῖαν υπαγορεύουν οἱ συνθήκες. Ἡ συγκεκριμένη στρατηγικὴ ἔχει εφαρμοστεί καὶ σε ἄλλους λόγους ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη (20.12-14, 21.18). Ο παραπάνω τόπος ἀπαντάται, συνήθως, σε δημόσιες υποθέσεις καὶ θὰ ξένιζε στὸ ἀθηναϊκὸ ἀκροατήριο, ὅπως ομολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ ομιλητὴς επιχειρώντας νὰ κατευνάσει τυχόν ἀντιδράσεις (§33).¹⁷⁶ Ἔτσι, με παραινετικὸ ὕφος, σαν νὰ πρόκειται γιὰ συμβουλευτικὸ λόγο, υπαγορεύει στους συμπολίτες του τὴ συμπεριφορὰ που πρέπει νὰ ἐπιδείξουν, ἀν θέλουν νὰ διατηρηθοῦν οἱ συμφωνίες, ἡ εἰρήνη καὶ, ἐν τέλει, ἀν ἐπιθυμοῦν νὰ συνεχίσει νὰ ὑπάρχει ἡ ἴδια ἡ πόλη (§32). Οἱ συμφωνίες (*συνθήκαι*) περιγράφονται ὡς ρυθμιστικοὶ παράγοντες τόσο τῶν διαπροσωπικῶν ὅσο καὶ τῶν διπλωματικῶν σχέσεων. Ἡ πόλη ἐπιβιώνει χάρις σε αὐτές. Ἀν λοιπὸν πάψουν νὰ τηροῦνται, τότε κινδυνεύει νὰ καταρρεύσει ὅλο τὸ ἀθηναϊκὸ οἰκοδόμημα. Ἡ Ἀθῆνα οφείλει καὶ γιὰ ἓναν ἀκόμη λόγο νὰ προστατεύσει τὴν εἰρήνη, καὶ ἐπομένως νὰ ἀθωώσει καὶ τὸν ομιλητὴ, γιὰ νὰ διατηρήσει τὴ φήμη της. Χάρις στὴ μετριοπάθεια που ἔδειξε ἔχει ἀποκτήσει λαμπρὴ φήμη σε ὅλη τὴν Ελλάδα. Σίγουρα, στόχος τοῦ συγκεκριμένου επιχειρήματος εἶναι νὰ ικανοποιήσει τὴν ὑπεροπτικὴ διάθεση τῶν Ἀθηναίων δικαστῶν.¹⁷⁷ Οἱ Ἀθηναῖοι ἐπενδύουν πολὺ στὴ διατήρηση κάθε χαρακτηριστικῶν που τους κάνει νὰ ξεχωρίζουν, ἐναντι τῶν ἄλλων πόλεων-κρατῶν. Τὴν ἀνάγκη ἐπιβεβαίωσης τῶν αὐτῶν τῶν συμπεριφορῶν που τεκμηριώνουν τὴ δόξα τῆς πόλης καὶ κατ' ἐπέκταση τῶν ἰδίων τῶν Ἀθηναίων, ἐκμεταλλεύεται ὁ Ἰσοκράτης καὶ προτρέπει τους συμπολίτες του νὰ φανοῦν ἀντάξιοι τῆς φήμης που κατέχουν. Παράλληλα, ὁ λογογράφος ἐπιδιώκει νὰ παρουσιάσει τὸν πελάτη του ὡς ἓνα μέλος τοῦ συνόλου. Τὸ πορτραῖτο που του σχεδιάζει θέλει νὰ προβάλλει τὴν εἰκόνα ὅτι ὁ ομιλητὴς μοιράζεται τὶς ἴδιες ἀξίες καὶ ἀρχές με τὶς μάζες. Ἡ φράση «γιὰ τὴ

¹⁷⁶ Ἡ συγκεκριμένη πρακτικὴ ἀπαντᾶ σε οκτὼ τους τριάντα ἓνα λόγους που συντάχθηκαν γιὰ ἰδιωτικὲς υποθέσεις. Ἡ ἀνησυχία τοῦ ομιλητῆ νὰ μὴ θεωρήσουν οἱ δικαστές ὅτι υπερβάλλει ἰσχυριζόμενος ὅτι ἡ υπόθεσή του εἶναι κομβικῆς σημασίας γιὰ τὸ μέλλον τῆς πόλης, δὲν πρέπει νὰ λογίζεται ὡς ρητορικὴ τακτικὴ, ἀλλὰ ὡς ἐπίγνωση τοῦ παρακινδυνευμένου τολμήματος που επιχειρεῖ. Βλ. Rubinstein 2005, 137-138.

¹⁷⁷ Βλ. Loreaux 2002, 336 σημ. 22.

μετριοπάθεια που επιδεικνύουμε στις μεταξύ μας σχέσεις» (§32)¹⁷⁸ είναι ξεκάθαρο ότι αποσκοπεί στο να παρουσιάζει τον ομιλητή ως άτομο οργανικά συνδεδεμένο με τις μάζες.¹⁷⁹

Ολοκληρώνοντας το τμήμα του επαίνου της ειρήνης, και έχοντας επιχειρήσει την απροσδόκητη σύνδεση της υπόθεσης με την ευημερία της Αθήνας, ο ομιλητής προβάλλει στη συνέχεια ένα εξίσου ασυνήθιστο επιχείρημα. Ειδικότερα, προτρέπει τους δικαστές να μείνουν πιστοί στους όρκους που έχουν δώσει (§34), γιατί ο σεβασμός σε αυτούς θα εξασφαλίσει τη διατήρηση της δημοκρατίας, και κάνει μια παραίνεση να μην τους αψηφήσουν δείχνοντας επιείκεια. Η συγκεκριμένη παραίνεση έχει κοινή διατύπωση με ένα τμήμα του όρκου που έδιναν οι δικαστές.¹⁸⁰ Ο ομιλητής έχει όμως κατά νου και τους όρκους που δόθηκαν για την επικύρωση της συμφωνίας ειρήνης και δεν αναφέρεται αμιγώς στον όρκο των Αθηναίων δικαστών. Είναι ασυνήθιστο να δίνεται τέτοια διάσταση σε μια ιδιωτική υπόθεση, καθώς δεν συναντάμε άλλη περίπτωση σύνδεσης του δικαστικού όρκου με τη διατήρηση της δημοκρατίας.¹⁸¹ Νομίζω, όμως, ότι θα πρέπει να εντάξουμε αυτό το επιχείρημα στη γενικότερη προσπάθεια του ρήτορα να μεγεθύνει την υπόθεσή του και να εκμεταλλευτεί τον διάχυτο φόβο των Αθηναίων για μια πιθανή κλιμάκωση της διαμάχης. Η συχνή χρήση ανάλογων επιχειρημάτων σε δημόσιες υποθέσεις καταδεικνύει για μία ακόμη φορά την πάγια προσπάθεια του ρήτορα να δώσει, όχι και τόσο επιτυχημένα, όπως ανέφερα στην εισαγωγή του πέμπτου κεφαλαίου,¹⁸² δημόσια διάσταση στην υπόθεση με την οποία καταπιάνεται.¹⁸³

---

¹⁷⁸ *τῆς δ' εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς μετριότητος.*

¹⁷⁹ Ο Ober 2003, 392-393, σημειώνει αυτή τη ρητορική πρακτική των ελίτ διαδίκων. Ακόμη και αν ο αριστοκρατικός θεωρούσε τον εαυτό του ανώτερο όλων στον δημόσιο βίο του, όφειλε να παρουσιάσει τον εαυτό του ως ίσο με τους υπόλοιπους. Η συλλογική ισχύς των μαζών ανάγκαζε με αυτό τον τρόπο τους ελίτ ενάγοντες ή εναγόμενους να υποταχθούν στα συμφέροντά της και να συμμορφωθούν με τις αξίες της. Γι' αυτό στην πλειονότητα των περιπτώσεων, ο διάδικος παρουσίαζε τον εαυτό του ως *μέτριον*. Βλ. και Δημ. 54.15.

¹⁸⁰ Δημ. 57.63: *ἔκ τε γὰρ τοῦ ὄρκου ἐξήλειψαν τὸ ψηφιεῖσθαι γνώμη τῇ δικαιοτάτῃ καὶ οὔτε χάριτος ἔνεκ' οὔτ' ἔχθρας.* Ο Frankel επιχειρεί να ανασυνθέσει τον όρκο των δικαστών και εντάσσει αυτή τη φράση στο συμπλήρωμα που κατασκευάζει, ωστόσο, ο Mirhady 2007, 50, διατηρεί, δικαίως κατά τη γνώμη μου, επιφυλάξεις, γιατί είναι και ο μόνος σωζόμενος λόγος, στον οποίο απαντά αυτή η διατύπωση.

¹⁸¹ Είναι το μοναδικό σωζόμενο παράδειγμα ιδιωτικής υπόθεσης που συνδέει τη διατήρηση της ειρήνης με τον δικαστικό όρκο, πρακτική που δεν ήταν όμως ασυνήθιστη στις δημόσιες υποθέσεις. Ο Johnstone 1999, 149 σημ. 87, δικαιολογεί αυτό το περιστατικό λαμβάνοντας υπόψη το λειτουργικό σκοπό που αποτέλεσε την αφορμή για να θεσπιστεί η αμνηστία.

¹⁸² Βλ. κεφ. 5.1.1.

¹⁸³ Τέτοιους είδους επιχειρήματα που καλούσαν τους δικαστές να στρέψουν την προσοχή τους στα νομικά επιχειρήματα χρησιμοποιούνταν και από άλλους διαδίκους. Ωστόσο, οι περισσότεροι λόγοι αποτελούν ένα κράμα νομικών και μη επιχειρημάτων, ανάλογα με τα συμφέροντα του διαδίκου. Lanni 2005, 114-115. Οι δικαστές ήταν αυτοί που έκριναν αν τα λεγόμενα του ομιλητή σχετιζόνταν με την

5.1.6 Δεύτερη απόπειρα ανασκευής των επιχειρημάτων του Καλλίμαχου (§§35-41)

Στις §§35-41 ο ομιλητής αφήνει τη συμφωνία ειρήνης και επανέρχεται σε μία τακτική που χρησιμοποίησε και παραπάνω. Συγκεκριμένα θα προσπαθήσει να προκαταλάβει τα επιχειρήματα του Καλλίμαχου. Αυτή η απόπειρα προληπτικής εξουδετέρωσης των αντίπαλων επιχειρημάτων καταδεικνύει με ξεκάθαρο τρόπο ότι οι λογογράφοι της εποχής είχαν συνειδητοποιήσει πως η συναισθηματική εμπλοκή των δικαστών μέσα από τη δημιουργία συμπάθειας ήταν αποτελεσματικό μέσο χειραγώγησής τους. Η συμπάθεια προϋποθέτει την κατασκευή μίας φαντασιακής ταύτισης ανάμεσα σε κριτές και κρινόμενους και ο ομιλητής δεν θα ήθελε σε καμία περίπτωση ο Καλλίμαχος να αποκτήσει αυτή την προνομιακή συσχέτιση.¹⁸⁴ Προειδοποιεί λοιπόν τους δικαστές ότι ο αντίδικός του θα επιχειρήσει να διεγείρει τον οίκτο τους, παραθέτοντας τα δεινά που έχει υποστεί, επιστρατεύοντας, πιθανότατα, στην προσπάθειά του και οδυρμούς.¹⁸⁵ Μάλιστα, για να ισχυροποιήσει το επιχείρημά του θα δώσει έμφαση στο γεγονός ότι οι συμφορές που υπέστη συνέβησαν επί ολιγαρχίας. Επομένως, σύμφωνα με τον συλλογισμό του, θα ήταν παράλογο να βρίσκεται ένας θιασώτης του δημοκρατικού πολιτεύματος στην ίδια δύσκολη θέση, η οποία θα επιδεινωθεί με την απώλεια των πολιτικών του δικαιωμάτων.¹⁸⁶ Ο Καλλίμαχος θέλει να εκβιάσει ηθικά τους δικαστές. Ήταν αναμενόμενο μετά τη σκοτεινή περίοδο των Τριάκοντα οι Αθηναίοι να θέλουν να προβάλλουν, μέχρι ενός βαθμού, μια πιο φωτεινή εικόνα για τη δημοκρατία, στην οποία οι πολίτες θα ευημερούν και η δικαιοσύνη θα αποδίδεται, όποτε χρειάζεται. Εκτός από τον οίκτο των δικαστών θα επιχειρήσει να προκαλέσει και την οργή προς τον αντίπαλο, παραθέτοντας πρόσωπα και γεγονότα που συμμετείχαν στο ολιγαρχικό καθεστώς. Ο Ισοκράτης όμως φροντίζει να προστατεύσει τον πελάτη του από τη λάσπη που θα εκτοξευθεί εναντίον του. Το κρίσιμο ζήτημα είναι, αν ο πελάτης υπήρξε υπεύθυνος για την αφαίρεση της περιουσίας του Καλλίμαχου και όχι να θεωρηθεί υπεύθυνος για τις πληγές που προκλήθηκαν από τους ολιγαρχικούς. Οι Τριάκοντα υπήρξαν αποδεδειγμένα υπαίτιοι πολλών κακών και κανείς δεν φέρει

υπόθεση. Άρα ο ομιλητής στερείται νομικής στήριξης για τα όσα επισημαίνει στην §34, και πρόκειται για ένα ρητορικό τέχνασμα.

¹⁸⁴Βλ. Brooks 2002, 5. Η επίδραση που μπορεί να ασκήσει η πρόκληση συμπάθειας εκ μέρους των δικαστών προς έναν διάδικο στην έκβαση μιας δίκης είναι ένα ζήτημα που έχει επισημανθεί από μεγάλους διαφωτιστές και αποτελεί και στις μέρες ένα θέμα προς εξέταση. Όπως επισημαίνει ο Brooks, η συναισθηματική ταύτιση παραλύει προσωρινά τις ηθικές αρχές ενός ατόμου.

¹⁸⁵ 18.34, 37.

¹⁸⁶ Mirhady και Lee Too 2000, 104 σημ. 24.

αντίρρηση γι' αυτό το γεγονός. Επομένως είναι μάταιο να τους επαναφέρει στο προσκήνιο ο Καλλίμαχος.

5.1.7 Επιπτώσεις της καταδίκης του ομιλητή για την πόλη (§§42-46)

Στη συνέχεια (§§42-46), ο ομιλητής επανέρχεται σύντομα και διστακτικά, γιατί γνωρίζει ότι η πραγμάτευση του ίδιου θέματος ενδεχομένως να αποβεί κουραστική,¹⁸⁷ στο ζήτημα της ειρήνης. Κατασκευάζει ένα νοητό ακροατήριο αποτελούμενο από επίδοξους συκοφάντες που παρακολουθούν την υπόθεση περιμένοντας να δουν την έκβαση της δίκης, για να διαπιστώσουν αν θα μπορούν να συνεχίσουν να εκμεταλλεύονται τους συμπολίτες τους.¹⁸⁸ Την ίδια πρακτική εφαρμόζει και ο Ανδοκίδης (1.104-105).

Στην §44 επικαλείται ο ομιλητής την αξία της ομόνοιας, την οποία οι Αθηναίοι είναι υποχρεωμένοι να την επιδιώξουν περισσότερο από τους υπόλοιπους Έλληνες, λόγω των πρόσφατων εμφυλίων που βίωσε η αθηναϊκή κοινωνία. Η συγκεκριμένη πρόταση, πιστεύω, έχει πολύ μεγάλη βαρύτητα.¹⁸⁹ Το κοινό καλό υπερείχε της ατομικότητας και οι πολίτες όφειλαν να περιορίσουν τις προσωπικές επιδιώξεις τους στο βωμό υψηλότερων αξιών, όπως της ομόνοιας.¹⁹⁰ Η ομόνοια είχε γίνει σύνθημα στα τέλη του 5^{ου} αι π. Χ. ως αίτημα εσωτερικής πολιτικής. Ακόμη και μετά τη νίκη στις Αργινούσες η διχογνωμία και η καχυποψία δεν έπαψαν να κατατρώχουν τους πολίτες. Οκτώ από τους στρατηγούς καταδικάζονται σε θάνατο, ενώ αρκετοί πολίτες έχουν χάσει τα πολιτικά τους δικαιώματα (Ανδ. 1.75). Όπως ήταν φυσικό, η κατάσταση αυτή προκάλούσε μεγάλη δυσφορία σε ένα υπολογίσιμο τμήμα του πληθυσμού. Το αίτημα της ομόνοιας δεν ήταν δυνατόν να μη γίνει αντιληπτό από το πολιτικό αισθητήριο του κωμικού ποιητή. Ο Αριστοφάνης δεν αφήνει ασχολίαστη την κοινωνική αναταραχή που ταλανίζει την Αθήνα.¹⁹¹ Και ο ίδιος ο Ανδοκίδης

¹⁸⁷ §42: *εἰ καὶ τῷ δόξῳ δις περὶ τῶν αὐτῶν λέγειν*, §45: *ἵνα δὲ δοκῶ διὰ τοῦτο πολὺν χρόνον περὶ τὰς συνθήκας διατρίβειν*.

¹⁸⁸ Quillin 2002, 89.

¹⁸⁹ Η ομόνοια ήταν επιθυμητή αξία τόσο στο ευρύ πλαίσιο της πόλης όσο και στα στενά πλαίσια του οίκου. Βλ. Roisman 2005, 33.

¹⁹⁰ Lanni 2006, 129.

¹⁹¹ Ο Αριστοφάνης στην παράβαση των *Βατράχων* (ιδιαίτερα στους στ. 686-792) αποφασίζει να προτρέψει τους συμπολίτες του να θέσουν ένα τέλος στην κατάσταση αναταραχής. Όπως μαθαίνουμε από τον Ανδοκίδα (1.75), αρκετοί πολίτες που συνδέθηκαν με τους Τετρακόσιους είχαν στερηθεί ένα μέρος των πολιτικών τους δικαιωμάτων, αδυνατούσαν να λάβουν μέρος στα δημόσια λειτουργήματα και ζούσαν υπό το καθεστώς φόβου για μία πιθανή καταδίκη. Γι' αυτό ο ποιητής προτείνει να δοθούν πίσω τα πολιτικά δικαιώματα σε όλους τους πολίτες (692) και σε όσους δίνουν το αίμα τους για την Αθήνα, συμπεριλαμβάνοντας πιθανότατα και τους μετοίκους που πολεμούν στο πλευρό των Αθηναίων. Η μετατροπή των Αθηναίων σε ένα ενιαίο και αδιάσπαστο σύνολο είναι ο μόνος τρόπος,

σημειώνει πως μετά την ήττα στους Αιγός ποταμούς οι συμπολίτες του ήταν αποφασισμένοι να επαναφέρουν την ομόνοια στην πόλη.¹⁹² Με άλλα λόγια, ο Ισοκράτης ήθελε να διεγείρει συναισθηματικά τους συμπολίτες του επαναφέροντας στο προσκήνιο ένα φλέγον ζήτημα που είχε υψηλή θέση στην πολιτική ατζέντα εδώ και αρκετά χρόνια. Νομίζω ότι το αντίκτυπο που θα είχε η επαναφορά του αιτήματος για ομόνοια καταδεικνύεται και από το ότι ο λόγος κλείνει με το ίδιο επιχείρημα. Ο Ισοκράτης επαινεί την Αθήνα γιατί απέφυγε τις εμφύλιες συγκρούσεις και επέτρεψε στην ομόνοια να κυριαρχήσει.¹⁹³ Η ενότητα κλείνει με έναν ακόμη έμμεσο έπαινο των Αθηναίων, που χάρη στην ειρήνη που πέτυχαν θεωρούνται πλέον οι πιο «ευτυχημένοι» και «σώφρονες» μεταξύ των Ελλήνων.

5.1.8 Επίθεση στο ήθος του Καλλίμαχου (§§47-57)

Το υπόδειγμα της νομιμότητας και, κυρίως, της υπεύθυνης και δημοκρατικής πολιτικής συμπεριφοράς¹⁹⁴ που καλεί τους δικαστές να μείνουν ανεπηρέαστοι από συναισθηματικές επικλήσεις και να λειτουργήσουν σύννομα (§34), αντιδιαστέλλει τον εαυτό του προς το αρχέτυπο του συκοφάντη. Αυτή η τακτική ήταν συνήθως αποτελεσματική και ο λόγος μας συνιστά έξοχο παράδειγμα εφαρμογής της. Κάθε πράξη του ομιλητή, τόσο όσον αφορά την υπόθεση όσο και το βίο του, προβάλλεται εναρμονισμένη με το υφιστάμενο νομικό πλαίσιο και τις νόρμες της κοινωνίας. Οι αφηγήσεις δίνουν το πλαίσιο της υπόθεσης και συμπληρώνονται και από κατηγορίες για μη ηθική συμπεριφορά, ακόμη και αν αυτές δεν σχετίζονται με την υπόθεση.¹⁹⁵

για να καταφέρουν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τους Σπαρτιάτες που ωφελούνται από τη διάσπαση του αθηναϊκού πολιτικού σώματος. Στη συνέχεια, ο ποιητής επαινεί την απελευθέρωση των δούλων που πολέμησαν στις Αργινούσες και την παροχή πολιτικών δικαιωμάτων σε αυτούς και ζητά από τους Αθηναίους να συγχωρέσουν τα περασμένα λάθη των συμπολιτών τους (*παρεῖναι ζυμφορὰν*) και να δείξουν αυτοσυγκράτηση (*τῆς ὀργῆς ἀνέντες*). Η πόλη έχει ανάγκη να επιστρέψει η ηρεμία στην εσωτερική πολιτική. Η ηρεμία αυτή για τον Αριστοφάνη θα έρθει μόνο με τη λησμοσύνη των περασμένων και την ανάδειξη στην πολιτική σκηνή *καλῶν κάγαθῶν πολιτῶν*.

¹⁹² Ανδ. 1.73: *ἐπεὶ γὰρ αἱ νῆες διεφθάρησαν καὶ ἡ πολιορκία ἐγένετο, ἐβουλεύσασθε περὶ ὁμονοίας, καὶ ἔδοξεν ὑμῖν τοὺς ἀτίμους ἐπιτίμους ποιῆσαι, καὶ εἶπε τὴν γνώμην Πατροκλείδης.*

¹⁹³ Ισοκρ. 18.68: *ἄξιον δὲ τὴν παροῦσαν τύχην διαφυλάττειν, ἐνθυμουμένους, ὅτι ἑτέρας μὲν πόλεις ἐποίησαν ἤδη συνθῆκαι μᾶλλον στασιάσαι, τὴν δ' ἡμετέραν μᾶλλον ὁμονοεῖν. ὧν χρὴ μεμνημένους ἅμα τὰ τε δίκαια καὶ τὰ συμφέροντα ψηφίσασθαι.*

¹⁹⁴ §43: *ὅταν ὀρῶσι μὴδὲ τοὺς κοσμίως πεπολιτευμένους τῶν δικαίων τυγχάνοντας.* Πβ. Επίσης Λυσ. 16.18: *καίτοι χρὴ τοὺς φιλοτίμους καὶ κοσμίως πολιτευομένους.* Η κοσμιότης είναι μία αρετή, κατά κύριο λόγο, συνυφασμένη με τη δημοκρατία. Αποστολάκης 2001, 89, Todd 2007, 120. Συνδέεται επίσης με τη *σωφροσύνη* εκφράζοντας την έννοια της εγκράτειας από τις ηδονές (Πβ. Λυσ. 1.26 και 21.19). Ενίοτε, ωστόσο, μπορεί να συνδεθεί και με ολιγαρχικά φρονήματα (Λυσ.7.41).

¹⁹⁵ Johnstone 1999, 63. Ενδεικτική είναι η φράση του Αρίστωνα από το λόγο του Δημοσθένη 54.38: *οὐ μὴν ἀλλὰ δεῖ πρὸς τὸν βίον καὶ τὸν τρόπον ἀποβλέποντας πιστεύειν.* Στις παραγράφους 37-40, ο Αρίστων ουσιαστικά επιδίδεται σε μια προσπάθεια ηθικής αμαύρωσης του Κόνωνα και των μαρτύρων που παρέχει, παρόμοια με την απόπειρα που κάνει ο ομιλητής στον λόγο μας (§§37-37).

Αυτός είναι ο ένας λόγος που ο ομιλητής παραθέτει γεγονότα από το βίο του Καλλίμαχου.

Αρχικά (§§47-49), ο ομιλητής επιτίθεται στο ήθος του αντιπάλου του παρέχοντας πληροφορίες για τα πεπραγμένα του κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η μομφή που του προσάπτει είναι διπλή· αφενός απέκρυψε τα περιουσιακά του στοιχεία και αφετέρου απέφυγε τη στράτευση. Η έκθεση των στρατιωτικών υπηρεσιών προς την πόλη αποτελούσε πρόσφορο έδαφος για κάποιον πολίτη που ήθελε να αναδείξει τη φιλοπατρία του ή να υπονομεύσει αντιστοίχως αυτή του αντιπάλου του.¹⁹⁶ Στο συγκεκριμένο τμήμα του λόγου αναφέρεται ότι, από την κατάληψη της Δεκέλειας και εξής ο Καλλίμαχος δεν παρευρισκόταν στην Αθήνα αποφεύγοντας με αυτό τον τρόπο να εκθέσει τον εαυτό του στους κινδύνους που αντιμετώπισε η πόλη. Η σπίλωση του χαρακτήρα του επιτείνεται από το γεγονός ότι επέλεξε να επιστρέψει στην Αθήνα και να διαμείνει σε αυτήν όταν τα ηνία της πόλης τα ανέλαβαν οι Τριάκοντα. Επομένως, ο ομιλητής υπαινίσσεται ότι ο Καλλίμαχος όχι μόνο ήταν δειλός, αλλά πιθανότατα τα δημοκρατικά του αισθήματα δεν ήταν τόσο ισχυρά. Η υπερασπιστική γραμμή που υιοθετεί ο ομιλητής προφανώς στοχεύει και στο να περιορίσει την απήχηση που θα έχουν οι παραινέσεις του Καλλίμαχου στο ακροατήριο, να βοηθήσουν έναν μοιραίο τους. Μαθαίνουμε από τον ίδιο τον ομιλητή, άλλωστε, ότι ο Καλλίμαχος θα κατατάξει τον εαυτό του στους δημοκρατικούς.¹⁹⁷ Το επιχείρημα αυτό ήταν ούτως ή άλλως ισχυρό, αφού θα θεωρείται, στο μυαλό πολλών δικαστών, θιασώτης του δημοκρατικού πολιτεύματος, επειδή υπέφερε επί των Τριάκοντα και έχασε την περιουσία του από τους διαδόχους τους. Γι' αυτό ο Ισοκράτης φροντίζει να παραθέσει αυτό τον ισχυρισμό περί δημοκρατικών φρονημάτων λίγο μετά την αναφορά περί δειλίας, ώστε να τον εξουδετερώσει.¹⁹⁸ Ενδεχομένως, η έμφαση που δίνει ο Ισοκράτης στην απουσία του Καλλίμαχου από την πόλη, να επιχειρεί να εξουδετερώσει προληπτικά την ερμηνεία που θα δώσει ο τελευταίος. Δεν ήταν ασυνήθιστο στα δικανικά κείμενα των αττικών ρητόρων, οι ομιλητές να αποσυνδέουν τον εαυτό τους από μία κρίση, ισχυριζόμενοι ότι απουσίαζαν από την πόλη, όταν

---

¹⁹⁶ Πβ. Ανδ. 2.11, 2.18, Δημ. 54.44. Βλ. επίσης Αριστ. *Ἀθ. Πολ.* 55.3: *καὶ τὰς στρατείας εἰ ἐστράτευται*. Η εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση, για να μπορέσει κάποιος να αναλάβει δημόσιο αξίωμα. Αυτό το γεγονός δείχνει την αξία που έδιναν οι Αθηναίοι στη συμμόρφωση ενός συμπολίτη τους με τη στρατολόγηση.

¹⁹⁷ §48: *καὶ φησὶ μὲν εἶναι δημοτικός*.

¹⁹⁸ Οι στρατιωτικές υποχρεώσεις και η προάσπιση της πατρίδος αποτελούσαν προϋπόθεση εκ των ων ουκ άνευ, για να χαρακτηριστεί ένας πολίτης ένας πολίτης δημοκρατικός· πβ. Αισχ. 3.169-170: *οἶμαι τοίνυν ἅπαντας ἂν ὑμᾶς ὁμολογῆσαι τάδε δεῖν ὑπάρξαι τῷ δημοτικῷ, [...] πέμπτον ἀνδρεῖον εἶναι τὴν ψυχὴν, ἵνα μὴ παρὰ τὰ δεινὰ καὶ τοὺς κινδύνους ἐγκαταλίπη τὸν δῆμον*.

συνέβη κάποια συμφορά.¹⁹⁹ Ο Καλλίμαχος, που θα στήριζε μέρος της επιχειρηματολογίας του στην απαρίθμηση των αδικιών που υπέστη ο ίδιος και οι συμπολίτες του κατά τη διάρκεια του ολιγαρχικού καθεστώτος (§35, §§39-40), δεν αποκλείεται να διατράνωσε την απέχθειά του για τους Τριάκοντα παραθέτοντας την απουσία του, όταν συνέβη η ολιγαρχική κίνηση. Επιπλέον, όταν οι δημοκρατικοί πολιορκήσαν την πόλη, ο Καλλίμαχος ξαναέφυγε από την Αθήνα, ενώ, όταν οι Λακεδαιμόνιοι πολιορκήσαν τον Πειραιά, κατέφυγε στη Βοιωτία. Με πολύ έντεχνο τρόπο ο ομιλητής προσπερνάει με συντομία το ότι ο Καλλίμαχος υπέστη δεινά επί των Τριάκοντα²⁰⁰ και τον χαρακτηρίζει ως λιποτάκτη, διότι απέτυχε να υπερασπιστεί την πατρίδα. Το δεύτερο στοιχείο που προσπερνά εν τάχει είναι ότι ο Καλλίμαχος φαίνεται να πήρε μέρος στον αγώνα των δημοκρατικών, λίγο πριν οι Σπαρτιάτες αποκλείσουν τον Πειραιά.²⁰¹ Η τελευταία πρόταση της §49 κατηγορεί ευθέως τον Καλλίμαχο για λιποταξία και τον διαχωρίζει πλήρως από αυτούς που εξορίστηκαν από τους Τριάκοντα. Με την παράθεση αυτών των στοιχείων, ο ρήτορας θέλει να αντιδιαστείλει τη συμπεριφορά των δημοκρατικών πολιτών, που είχαν ταυτιστεί με τους *ἐν Πειραιεῖ*, από αυτή του αντιπάλου.²⁰² Επιπροσθέτως, θέλει να παρουσιάσει τον Καλλίμαχο ως δειλό.²⁰³ Αν εξετάσουμε όμως πιο προσεκτικά τα γεγονότα, θα δούμε ότι τα στοιχεία που παρέχει ο ομιλητής συσκοτίζουν πολλά σημεία. Με άλλα λόγια, ο αρχικός ενάγων ενδεχομένως να παρείχε κάποια χλιαρή υποστήριξη στους δημοκρατικούς, δίχως ωστόσο, να αγωνίζεται με ζήλο μαζί τους.²⁰⁴ Βέβαια, και στην τελευταία περίπτωση, ο Καλλίμαχος θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι η απώλεια της περιουσίας του ήταν η αιτία που τον απέτρεψε από το να αγωνιστεί με τους δημοκρατικούς. Τέτοιες μομφές εναντίον πολιτών που αρνήθηκαν να υπερασπιστούν τη δημοκρατική παράταξη εκείνες τις κρίσιμες στιγμές ήταν συνήθεις σε λόγους που

---

¹⁹⁹ Πβ. Λυσ. 16.4. Για περισσότερα παραδείγματα βλ. Kapellos 2014, 24 σημ. 21.

²⁰⁰ §48: *ὡστ' οὐδ' εἰ κακῶς ἔπαθεν.*

²⁰¹ §49: *ὡστ' αὐτῷ προσήκει μετὰ τῶν αὐτομόλων ἀναγεγράφθαι πολὺ μᾶλλον ἢ τῶν φυγόντων ὀνομάζεσθαι.*

²⁰² *ἐπειδὴ γὰρ Λακεδαιμονίων ἐθόντων ὁ δῆμος ἐν τῷ Πειραιεῖ κατεκλείσθη, πάλιν ἐκεῖθεν διαδράς ἐν Βοιωτοῖς διητᾶτο.*

²⁰³ §49: *τότε δ' ἐξῆλθεν, οὐ τὰ παρόντα μισήσας ἀλλὰ δείσας τὸν ἐπίοντα κίνδυνον, ὡς ὕστερον ἐδήλωσεν.* Την ίδια ακριβώς επιχειρηματολογία επιστρατεύει ο Λυσίας στον *κατὰ Φίλωνος* (8-14), προσπαθώντας να παρουσιάσει τον Φίωνα ως δειλό και ως ένα άτομο που δεν ασπάζεται με ζήλο τις δημοκρατικές αρχές, αφού δεν υποστήριξε τους δημοκρατικούς που κατέλαβαν τον Πειραιά.

²⁰⁴ Ο Καλλίμαχος πρέπει να υποστήριξε τη δημοκρατική παράταξη, όταν οι δημοκρατικοί πολιορκήσαν τα τείχη, γι' αυτό και έφυγε από την πόλη και πρέπει να συνεργάστηκε μαζί τους μέχρι να αρχίσουν την πολιορκία του Πειραιά οι Σπαρτιάτες.

εκφωνούνταν εκείνη την περίοδο.²⁰⁵ Επίσης, η διατύπωση «ώστε του ταιριάζει να συμπεριληφθεί στους λιποτάκτες και όχι στους εξόριστους» (§49) ίσως μαρτυρά ότι ο Καλλίμαχος ήρθε σε κάποιο χρονικό σημείο σε ρήξη με το ολιγαρχικό καθεστώς, με αποτέλεσμα να εξοριστεί, στοιχείο που θα το υποστηρίζει ο Καλλίμαχος, αλλά ο ομιλητής προσπαθεί να το αποκρύψει.²⁰⁶ Με βάση τα δεδομένα που διαθέτουμε, μπορούμε να υποθέσουμε ότι έχουμε να κάνουμε με έναν δειλό πολίτη, που έθετε ως προτεραιότητα την υπεράσπιση της περιουσίας του, όχι όμως απαραίτητα με έναν ολιγαρχικό, όπως προσπαθεί να αποδείξει ο Ισοκράτης. Από τον Λυσία (26.16-17) πληροφορούμαστε ότι υπήρχαν θιασώτες του δημοκρατικού πολιτεύματος που παρέμειναν στην Αθήνα ακόμη και όταν οι Τριάκοντα είχαν την εξουσία. Από την άλλη, δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε τελείως το γεγονός ότι ο Καλλίμαχος έτρεφε ολιγαρχικά αισθήματα και είτε λόγω μετριοπάθειας είτε λόγω κάποιας διένεξης με το ολιγαρχικό καθεστώς αποστασιοποιήθηκε από τα πολιτικά τεκταινόμενα. Δεν συμφωνώ, λοιπόν, απόλυτα με τον Loening, ο οποίος ισχυρίζεται με πεποίθηση ότι ο Καλλίμαχος υπήρξε μέλος των τριών χιλιάδων πολιτών.²⁰⁷ Νομίζω ότι πρέπει να είμαστε πιο επιφυλακτικοί ως προς την κατάταξή του.

Ο Ισοκράτης, στη συνέχεια, συμπληρώνει τη ρητορική της απομόνωσης επιστρατεύοντας το πιο ισχυρό όπλο, τον φθόνο. Αφού απεδείχθη παραπάνω ότι ο Καλλίμαχος έχει ως γνώμονα για κάθε ενέργειά του το προσωπικό συμφέρον και φρόντιζε να αλλάζει στρατόπεδο, όταν οι περιστάσεις δεν ήταν ευνοϊκές για τον ίδιο (§50), ο ομιλητής θα εκμεταλλευτεί αυτή τη στάση για να στιγματίσει τον αντίπαλό του. Αυτή η επαμφοτερίζουσα συμπεριφορά τον καθιστά ανάξιο της εκτίμησης τόσο των δημοκρατικών όσο και των ολιγαρχικών. Έτσι μπορούμε να ερμηνεύσουμε τη φράση: *καὶ τοιοῦτος γεγενημένος καὶ περὶ τοὺς ἐκ Πειραιέως καὶ περὶ τοὺς ἐν ἄστει μείναντας καὶ περὶ πᾶσαν τὴν πόλιν*. Το δικαστικό σώμα απαρτίζεται και από δημοκρατικούς και από ολιγαρχικούς. Μολονότι οι πρώτοι θα υπερείχαν αριθμητικά,²⁰⁸ καθώς η νόρμα στους δικανικούς λόγους είναι να επαινείται παγίως η δημοκρατία, εν τούτοις δεν έπαψε να υπάρχει και μια μειοψηφία που συμπλήρωνε τη συγκρότηση του δικαστικού σώματος. Μέσα από τον διαχωρισμό του αντίπαλου και από τις δύο ομάδες, ο ομιλητής προσδοκά στο να προκαλέσει τη δυσαρέσκεια όλων

²⁰⁵ Λυσ. 31.10: *καίτοιγε ὅστις εὐτυχοῦντας ὄρων ἡμᾶς ἐτόλμα προδιδόναι, τί ποτε ὡς μὴ ἐβουλόμεθά γε πράττοντας ἐποίησεν ἄν; ὅσοι μὲν τοίνυν διὰ συμφορὰς ἰδίας οὐ μετέσχον τῶν τότε γενομένων τῆ πόλει κινδύνων, συγγνώμης τινὸς ἄξιοί εἰσι τυχεῖν.*

²⁰⁶ Βλ. και §§35-36.

²⁰⁷ Loening 1987, 87 σημ. 77.

²⁰⁸ Quillin 2002, 72

των δικαστών. Τα δυσάρεστα συναισθήματα επιτείνονται γιατί ο Καλλίμαχος «δεν αρκείται στο να έχει ίδια δικαιώματα με εσάς, αλλά επιζητά περισσότερα».²⁰⁹ Το ίδιο ζήτημα είχε υπαινιχθεί ο ομιλητής και στην §38 όταν και ανέφερε ότι υπήρξαν και άλλα άτομα που αδικήθηκαν και θα μπορούσαν μετά την επιστροφή τους από τον Πειραιά να κινηθούν νομικά, αλλά δε το έπραξαν. Η ομόνοια και η ενίσχυση της δημοκρατίας απαιτούν την υποχώρηση της ατομικότητας, όμως ο Καλλίμαχος με τη συμπεριφορά του δείχνει να αποκλίνει από αυτή την επιταγή. Αυτή η διαφοροποίηση από το σύνολο είναι αναμενόμενο να προκαλέσει τον φθόνο ή και την οργή όσων καταπίεσαν τα συναισθήματά τους και δεν προέβησαν σε διεκδικήσεις.

Ακολουθεί η αφήγηση ενός περιστατικού ενδεικτικού του αντιδίκου. Μέσα από αυτό το συμβάν ο ομιλητής θα επιχειρήσει να συνδέσει το παλαιότερο ανοσιούργημα του Καλλίμαχου με την τωρινή του συμπεριφορά, παγιώνοντας έτσι για τον αντίπαλό του μια αρνητική εικόνα. Το χρονικό σημείο στο οποίο αποφασίζει ο ρήτορας να παραθέσει αυτή την ιστορία δεν είναι τυχαίο. Ο ομιλητής είχε εκφράσει ανησυχίες ότι η επανάληψη των επιχειρημάτων του πιθανότατα είχε κουράσει τους δικαστές, ειδικά όσον αφορά στο θέμα της ειρήνης και των συμφωνιών που σύνηψαν οι Αθηναίοι. Με την απαρίθμηση των πεπραγμένων του Καλλίμαχου κατά τη διάρκεια του πολέμου και του εμφυλίου, ο λογογράφος άλλαξε θεματική. Όμως τώρα με την παρεμβολή αυτής της ιστορίας θα κεντρίσει ακόμη πιο έντονα το ενδιαφέρον των δικαστών.²¹⁰ Δεύτερος στόχος είναι η διέγερση του πάθους, η οποία, όπως ισχυρίζεται ο Αριστοτέλης, επηρεάζει τη συναισθηματική απόκριση και την κριτική σκέψη των δικαστών (Αριστ. *Ρητ.* 1356a). Τρίτη επιδίωξη, ανταποκρινόμενη στον καταστατικό στόχο που έθεσε ο ομιλητής νωρίτερα (§7), είναι να αποκρυσταλλωθεί στο μυαλό των δικαστών η εικόνα του Καλλίμαχου ως συκοφάντη και διεφθαρμένου πολίτη που δεν διστάζει να λάβει μέρος σε σκευωρίες και αποτρόπαια εγκλήματα.

Η αφήγηση ξεκινάει από την §51 με τη διακήρυξη του διάδικου ότι γνωρίζει πολύ καλά τον Καλλίμαχο και γι' αυτό μπορεί να του προσάψει πολλές κατηγορίες για συμμετοχή σε αδικήματα τα οποία αρμόζουν σε συκοφάντη, αφού ανάμεσα σε αυτά περιλαμβάνονταν εκβιασμοί, μηνύσεις και ψευδομαρτυρίες. Η δικανική αφήγηση εισάγεται με ένα είδος παραλείψεως, όταν ο ομιλητής αναφέρει ότι δεν επαρκεί ούτε

²⁰⁹ *οὐκ ἀγαπᾷ τὸν ἴσων τυχάνειν τοῖς ἄλλοις ἀλλὰ ζητεῖ πλέον ἔχειν ἡμῶν.*

²¹⁰ Βλ. Thür 2005, 159. Ο Thür αναφέρεται στο περιορισμένο χρονικό διάστημα που είχαν οι διάδικοι στις ιδιωτικές υποθέσεις να αναπτύξουν την υπόθεσή τους. Ο διάδικος μπορούσε να προσπεράσει σε ένα βαθμό αυτούς τους περιορισμούς παρέχοντας ως αποδεικτικά στοιχεία των λεγομένων του έγγραφα που αναγιγνώσκονταν. Ωστόσο, δεν ήταν προς το συμφέρον τους. Οι δικαστές θα προτιμούσαν να ακούσουν συναρπαστικές ή απίθανες ιστορίες που θα τους κέντριζαν το ενδιαφέρον.

ο διπλάσιος χρόνος, για να αναφερθεί αναλυτικά στην παραπάνω συκοφαντική δραστηριότητα του κατηγορού. Η επιλογή του συγκεκριμένου επεισοδίου γίνεται ενδεικτικά. Ο Καλλίμαχος, συνεπικουρούμενος από τον γαμπρό του, οργάνωσε μια απίστευτη μηχανορραφία εναντίον κάποιου συμπολίτη του, του Κρατίνου. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο γαμπρός παραμένει ανώνυμος καθ' όλη την εξιστόρηση των γεγονότων, για να τονιστεί ο ρόλος του Καλλίμαχου ως πρωτεργάτη της μηχανορραφίας.²¹¹

Πιο αναλυτικά, μετά τη σύγκρουση των δύο προσώπων, ο γαμπρός του Καλλίμαχου έκρυψε μια υπηρέτρια και κατηγορήσε τον Κρατίνο για τη δολοφονία της. Σύμφωνα με τον ομιλητή, ο Κρατίνος την είχε χτυπήσει στο κεφάλι και αυτή αργότερα υπέκυψε στα τραύματά της. Η διατύπωση είναι εξαιρετικά προσεγμένη. Η μετοχή *ὑποκρυψάμενοι* και το ρήμα σε γ' πληθυντικό πρόσωπο *ἤτιῶντο* υποδεικνύουν ότι ο Κρατίνος είχε συνεργούς που διατηρούνται ανώνυμοι αφήνοντας, φυσικά, την υπόνοια ότι ο Καλλίμαχος έλαβε μέρος σε αυτή τη σκευωρία. Παρότι πρόθεση του ομιλητή είναι να παρουσιάσει τον αντίδικο ως ψευδομάρτυρα²¹², εν τούτοις δεν χάνει την ευκαιρία να τον συνδέσει με κάθε στάδιο των κακόβουλων ενεργειών. Ο Κρατίνος είχε μάθει το σχέδιο του γαμπρού του Καλλίμαχου και περίμενε μέχρι την ώρα που θα γινόταν το δικαστήριο, για να απαντήσει στους κατηγορούς του. Όταν ήρθε η στιγμή, ο Κρατίνος έφερε ενώπιον των δικαστών το υποτιθέμενο θύμα, με αποτέλεσμα ο γαμπρός του Καλλίμαχου να καταδικαστεί. Το δικαστήριο, αποτελούμενο από επτακόσιους δικαστές, παρότι παρουσιάστηκαν δεκατέσσερις μάρτυρες, ψήφισε υπέρ του Κρατίνου. Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο ότι σε αυτή την αφήγηση έχουμε μία «δίκη μέσα στη δίκη», για την οποία μάλιστα μας παρέχονται πληροφορίες για τον αριθμό των δικαστών και για το αποτέλεσμα. Πιστεύω πως το αποτέλεσμα της δίκης παρατίθεται, για να προδιαθέσει αρνητικά τους δικαστές απέναντι στον αντίδικο, ο οποίος περιγράφεται ως διαβόητος επίορκος. Προφανώς ο Ισοκράτης σε αυτό το σημείο επιδιώκει να παρασύρει τους δικαστές, παρά ταύτα όσα μας λέει είναι λιγότερα από αυτά που μας αποκρύπτει. Και σε αυτή την αφήγηση, πιστεύω, πολλά στοιχεία παραλείπονται. Η ύπαρξη δεκατεσσάρων μαρτύρων στο περιστατικό, είναι μια αξιόπιστη ένδειξη για την απόκρυψη πολλών πτυχών της υπόθεσης. Το γεγονός αυτό το υποψιάζεται και ο Carawan και προσπαθεί να

²¹¹ Roisman 2006, 57.

²¹² *ἐτέρων ἐπιορκῶν ἐξελέγχεται... ἐπεδείχθη τὰ ψευδῆ μαρτυρῶν... τὴν δὲ τούτου μαρτυρίαν, ὅτι ψευδῆς ἦν.*

ανασυστήσει την πραγματική σειρά των γεγονότων.²¹³ Ο μελετητής υποθέτει ότι προηγήθηκε μια σειρά από προκαταρκτικές διαδικασίες, συμπεριλαμβανομένων των ακροάσεων από τον αρμόδιο άρχοντα. Παρότι η ροή της αφήγησης αφήνει να εννοηθεί ότι κατά τη διάρκεια μιας και της αυτής δίκης διατυπώθηκαν οι κατηγορίες, απεδείχθη ότι η υπηρέτρια ήταν ζωντανή και εκδόθηκε η απόφαση, κάτι τέτοιο δε θα ήταν πολύ πιθανό. Αρχικά, σε ένα πρώτο στάδιο, θα πρέπει να έγινε η καταγγελία και να επιβεβαιώθηκε το γεγονός του θανάτου της υπηρέτριας. Εν συνεχεία, όταν ανακαλύφθηκε πως το θύμα ήταν ζωντανό, θα έγιναν οι καταγγελίες για ψευδορκία και τότε οι κατηγορίες για ανθρωποκτονία θα καταρρίφθηκαν. Αργότερα, οι επίορκοι οδηγήθηκαν σε δίκη για ψευδομαρτυρία. Αυτή είναι η δίκη, για την οποία κάνει λόγο ο ομιλητής.²¹⁴ Ο λογογράφος επενδύει σε αυτό το περιστατικό, την αποδεδειγμένη καταδίκη του Καλλίμαχου, και τη χρησιμοποιεί προκειμένου να καταστήσει φανερό στους δικαστές το ποιόν του.²¹⁵ Σε αυτή την προσπάθεια δεν θα διστάσει να τον χαρακτηρίσει για ακόμη μια φορά συκοφάντη²¹⁶ και να τον συνδέσει πάλι με διαβόητους εγκληματίες. Η συναρίθμισή του με τον Φρυνώνδα²¹⁷ και τον Φιλουργό έχει παρόμοια στόχευση που είχε και η μνεία της συνεργασίας του με τον Ξενότιμο (§11), να τον εκθέσει δηλαδή ως διεφθαρμένο και να αμαυρώσει το ήθος του. Η αποτελεσματικότητα αυτής της αφήγησης συνεπικουρείται και από τις υφολογικές επιλογές του ρήτορα. Συγκεκριμένα, η αφήγηση υποστηρίζεται με επιλεγμένα ρητορικά σχήματα, όπως το ασύνδετο της §51.²¹⁸ Αξιοσημείωτη είναι επίσης η περιγραφή του Καλλίμαχου με αρνητικές ιδιότητες, που αποτυπώνονται με τρία ουσιαστικά σε ανιούσα κλίμακα (*ἢ τίς ἂν εὐρεῖν ἔχοι παράδειγμα μείζον ἀδικίας καὶ συκοφαντίας καὶ πονηρίας*).²¹⁹ Ιδιαίτερα η πονηρία λόγω της ιδεολογικής έντασης

²¹³ Carawan 1998, 144-145.

²¹⁴ Carawan ό.π., 144.

²¹⁵ §55: *ἔνια μὲν γὰρ τῶν ἀδικημάτων οὐκ ἂν ὄλον τὸν τρόπον δηλώσειε τῶν ἀδικησάντων, ἐκ δὲ τῶν τοιούτων ἔργων ἅπαντα τὸν βίον τῶν ἐξαμαρτανόντων ῥάδιον κατιδεῖν ἐστίν.*

²¹⁶ § 55: *τίς οὖν ἀξίως δύναίτο κατηγορῆσαι τῶν τούτω πεπραγμένων; ἢ τίς ἂν εὐρεῖν ἔχοι παράδειγμα μείζον ἀδικίας καὶ συκοφαντίας καὶ πονηρίας.*

²¹⁷ Ο Φρυνώνδας ήταν διαβόητος εγκληματίας (Αριστοφ. *Θεσμ.* 861, *Αισχιν.* 3.137. Στο δεύτερο χωρίο, φαίνεται να ομαδοποιείται με τον Ευρύβατο ως παροιμιώδης κακούργος. Βλ. Austin και Olson 2004, 281.

²¹⁸ Στόχος της αφήγησης είναι, όσα θα ειπωθούν, να τραβήξουν την προσοχή των δικαστών και να αποτυπωθούν πιο βαθιά στη συνείδησή τους. Στην §51 το ασύνδετο σχήμα και η ρυθμικότητα που παρέχουν τα ρήματα αυξάνουν την προσοχή των δικαστών, οι οποίοι έχοντας ακούσει αυτούς τους επαίσχυντους ψόγους, προσδοκούν να ακούσουν τι έχει να τους πει ο ομιλητής. Επιπροσθέτως, η ταχεία παράθεση αυτών των κατηγοριών μεγαλοποιεί τις ανομίες του Καλλίμαχου. Με έντεχνο τρόπο, λοιπόν, οι κριτές καλούνται να ακούσουν (*ἀκούσαντες*), για να μάθουν (*γνώσεσθε*).

²¹⁹ Ο τρόπος που κλείνει η αφήγηση αυξάνει τον αντίκτυπο που προκάλεσε. Αρχικά, συναντάμε μια κλιμάκωση που αποτυπώνεται στα 3 διαδοχικά ουσιαστικά με το πρώτο να έχει τη λιγότερο ισχυρή και το τρίτο την περισσότερη ισχυρή απήχηση.

και του πολωτικού κλίματος που επικρατούσε λίγο μετά τον εμφύλιο, είχε πολύ ισχυρό ηθικό φορτίο.²²⁰ Έπειτα, παρατίθεται ένας καταγισμός από ρητορικές ερωτήσεις (§§55-57) που επισημαίνουν την ενοχή του αντιδίκου και δεν επιτρέπουν στον ακροατή να επεξεργαστεί κριτικά τα λεγόμενα του ομιλητή.

5.1.9 Η στρατιωτική συνεισφορά του ομιλητή στην πόλη (§§58-68)

Το προσωπείο που κατασκεύασε ο Ισοκράτης για τον Καλλίμαχο στις §§47-57 αντιδιαστέλλεται με αυτό του ομιλητή. Από την §58 ο ομιλητής αρχίζει να οικοδομεί τη δημόσια εικόνα του και γι' αυτό θα μιλήσει εκτενέστερα για τον εαυτό του συγκριτικά με τις προηγούμενες παραγράφους. Αρχίζει λοιπόν παραθέτοντας μια λειτουργία (§§58-61) την οποία επέλεξε σε μια δύσκολη περίοδο για την Αθήνα, υπογραμμίζοντας έτσι τα πατριωτικά του αισθήματα και υπενθυμίζοντάς ταυτόχρονα στους ακροατές την υποχρέωση που έχουν να του ανταποδώσουν την ευεργεσία (§62) ως έμμεση επιβράβευση των πεπραγμένων του. Με αυτό τον τρόπο, θα δώσουν ώθηση και σε όσους άλλους έχουν πράξει αναλόγως να συνεχίσουν, προκειμένου να παράσχουν και στο μέλλον ανάλογες υπηρεσίες στην πόλη.²²¹ Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αυτή η απαίτηση του ομιλητή μοιάζει να αντιφάσκει με όσα λέει. Ο ρήτορας λίγες παραγράφους παραπάνω (§34) ζητούσε από τους κριτές του να μην βασιστούν σε συναισθηματισμούς και ούτε στις επικλήσεις για *χάριν*. Η ανταποδοτική σχέση ευεργεσία-*χάρις* συνιστούσε μία από τις βάσεις, στις οποίες θεμελιώνονταν οι κοινωνικές σχέσεις των Αθηναίων και γι' αυτό αποτελούσε σταθερό ρητορικό επιχείρημα. Στον Ξενοφώντα (*Κύρ. παιδ.* 8.3.49) βλέπουμε την ανταπόδοση ως ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στα ζώα και τους ανθρώπους. Επίσης, εντοπίζουμε και επιγραφές που αποτυπώνουν αυτή την αρχή ως συστατικό χαρακτηριστικό της πόλης IG II² 300: [*εσ ὄ*]τι ὁ δῆμος χάριτας ἀποδ[ι]δωσιν τοῖς εἰς ἑαυτὸν φιλοτι[μο]υμένοις.²²² Τέλος, και στον Αριστοτέλη (*Ηθ. Νικ.* 1133a2-4) εντοπίζουμε μία πολύ κρίσιμη αναφορά στην αξία της *χάριτος* που λειτουργεί ως

²²⁰ Για τη ρευστότητα στη σημασιοδότηση αυτών των ηθικών εννοιών βλ. Σπαθάρas 2006, 38-39. Στον συγκεκριμένο λόγο η λέξη *πονηρός* σηματοδοτεί προφανώς αντιδημοκρατικά φρονήματα (πβ. §17: *καίτοι πολλοὺς ἐπῆρεν ἢ τῶν τριάκοντα πονηρία τοιαῦτα ποιεῖν: οὐ γὰρ ὅτι τοὺς ἀδικοῦντας ἐκόλαζον, ἀλλ' ἐνίοις καὶ προσέτατον ἐξαμαρτάνειν* και Λυσ.7.27.)

²²¹ Πβ. Δημ. 21.158-159. Στο περίφημο χωρίο από τον *Κατὰ Μειδίου*, η στόχευση είναι τόσο να προκληθεί ο φθόνος των δικαστών για τον Μειδία που επιδιώκει να προβάλει την οικονομική του ευχέρεια, όσο και να προκαλέσει την οργή τους, διότι, όπως σημειώνει ο Δημοσθένης, αυτός ο πλούτος δεν διατίθεται για το κοινό καλό και την ευημερία της πόλης. Για τη την αναμενόμενη ανταπόδοση της ευεργεσίας από την πόλη στους διαδίκους που ανήκαν στην ελίτ, βλ. Ober 2003, 466.

²²² Αλεξίου 2005, 125-126 ·βλ. επίσης σ. 126 για περισσότερες αναφορές της *χάριτος* στον Ισοκράτη.

συνεκτικός ιστός που ενώνει τα μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας.²²³ Σε ένα λόγο, που χρησιμοποιεί ως ακρογωνιαίο λίθο της επιχειρηματολογίας του την κομβική σημασία της ομόνοιας και της ειρήνης, η συγκεκριμένη αναφορά επιτελεί διπλή λειτουργία. Πρωτίστως παρουσιάζει τον κατηγορούμενο ως υπέρμαχο της κοινωνικής συνοχής και δευτερευόντως απομονώνει στον αντίπαλό του, που απέκρυψε την περιουσία του και συμπεριφέρθηκε σαν λιποτάκτης, αφού επέλεξε να μην πολεμήσει ούτε κατά των Σπαρτιατών ούτε κατά των Τριάκοντα. Αν ο ένας πολίτης λειτουργούσε ως ενοποιητικός παράγοντας της κοινότητας, ο αντίδικος καθίστατο αυτομάτως παράγοντας αποσταθεροποίησης.

Η λειτουργία που ανέλαβε ο πελάτης του Ισοκράτη αφορά μία τριηραρχία. Οι τριηραρχίες ήταν οι πιο πολυδάπανες²²⁴ λειτουργίες και αυτός ήταν ένας από τους λόγους που παρείχαν τη δυνατότητα σε όποιον τις αναλάμβανε να καυχηθεί για το συγκεκριμένο έργο. Ο δεύτερος λόγος, ήταν ότι υπήρχε μια αύξουσα απροθυμία των υπόχρεων πολιτών να αναλαμβάνουν λειτουργίες,²²⁵ και ασφαλώς αυτή η συνήθεια θα αφορούσε κυρίως τις τριηραρχίες λόγω του υψηλού κόστους που είχαν. Άρα, όποιος δεχόταν να αναλάβει μια λειτουργία, αποτελούσε ένα φωτεινό παράδειγμα, ένα πρότυπο προς μίμηση. Τα λόγια του πελάτη του Λυσία στον *Υπέρ Πολυστράτου* είναι ενδεικτικά:

πρῶτον μὲν γὰρ ὄσων οὐδεμιᾶς στρατείας ἀπελείφθη, ἀλλ' ἐστρατεύετο, ὡς συνειδότες ἂν εἴποιεν οἱ δημόται: καὶ ἐξὸν αὐτῷ τὴν οὐσίαν ἀφανῆ καταστήσαντι μηδὲν ὑμᾶς ὠφελεῖν, εἴλετο μᾶλλον συνειδέναί ὑμᾶς, ἢν' εἰ καὶ βούλοιο κακὸς εἶναι, μὴ ἐξείη αὐτῷ, ἀλλ' εἰσφέρει τε τὰς εἰσφορὰς καὶ λητουργοίη. καὶ ἡμᾶς παρεσκεύασεν, ὡς ἂν τῇ πόλει ὠφελιμώτατοι εἴημεν. [Λυσ.] 20.23

Στο παραπάνω χωρίο ο συνήγορος του Πολυστράτου τονίζει ότι ο κατηγορούμενος υπέταξε το προσωπικό του συμφέρον στις συνεργατικές αξίες της πόλης και επέλεξε να προσφέρει σε αυτήν, παρότι μπορούσε να αποκρύψει την περιουσία του, ακολουθώντας τη συνήθη πρακτική. Γίνεται αντιληπτό επομένως, γιατί και στον λόγο του Ισοκράτη χρησιμοποιείται ανάλογο επιχείρημα. Η προβολή της τριηραρχίας εγγράφεται στην προσπάθεια που καταβάλλει ο Ισοκράτης να παρουσιάσει τον πελάτη του ως ένα άτομο που σπεύδει να συμμορφωθεί με τις επιταγές της πόλης και να υπαγάγει την ατομικότητά του στο δημόσιο συμφέρον.

²²³ Περισσότερες πληροφορίες για την έννοια της *χάριτος* εστιασμένες σε κείμενα του Ισοκράτη, Βλ. Αλεξίου 2005, 140.

²²⁴ Cohen 1992, 196. Το κόστος σύμφωνα με τον μελετητή έφτανε περίπου τις 6000 δραχμές. Για την απροθυμία των οικονομικά εύρωστων πολιτών να διαθέσουν μέρος της περιουσίας τους για λειτουργίες πβ. Λυσ. 21.12, Ισ. 11.47. Κυρίως όμως πβ. [Δημ.] 42 *Πρὸς Φαίμπιον περὶ ἀντιδόσεως* (*passim*).

²²⁵ Cohen ό.π., 199.

Ο ομιλητής είχε αναλάβει αυτή την υποχρέωση, όταν πραγματοποιήθηκε η μάχη στους Αιγός ποταμούς. Αυτή η ναυμαχία λειτουργεί συχνά στις δικανικές αφηγήσεις ως χρονική αφετηρία στο χρονολογικό πλαίσιο που κατασκευάζουν οι διάδικοι.²²⁶ Οι Αθηναίοι συνέδεσαν αιτιακά τη συγκεκριμένη ήττα με την υποταγή της πόλης στους Σπαρτιάτες και, στη συνέχεια, με την ανατροπή της δημοκρατίας και προφανώς αυτοί είναι οι δύο λόγοι για τους οποίους χρησιμοποιείται ως σημείο αναφοράς. Ο ομιλητής συνέχισε να ασκεί το αξίωμα του τριηράρχου και μετά τη ναυμαχία στους Αιγός ποταμούς, προτάσσοντας το συμφέρον της πατρίδας. Συνεργάστηκε με τον αδερφό του στην ανάληψη των οικονομικών βαρών της τριηραρχίας,²²⁷ επιτέθηκε στους εχθρούς και αγνόησε την αυστηρή απαγόρευση μεταφοράς σιτηρών στην Αθήνα.²²⁸ Η απαρίθμηση αυτών των υπηρεσιών και η διακινδύνευση της ζωής του δείχνουν έναν θαρραλέο χαρακτήρα. Τέτοιες ενέργειες στον στρατιωτικό στίβο είχαν μεγάλη απήχηση στο αθηναϊκό κοινό. Αν και η ευψυχία ήταν αρετή προερχόμενη από τον παλαιό ηρωικό κώδικα, όπως μαρτυρούν τα λόγια του Έκτορα,²²⁹ εν τούτοις ενσωματώθηκε και στον δημοκρατικό κώδικα. Βρισκόταν ψηλά στην αξιακή κλίμακα των Αθηναίων, διότι σηματοδοτούσε την προσήλωση του άρρενος στα πολιτικά ιδεώδη των κοινωνικών ομάδων, στις οποίες δήλωνε ότι ανήκει και βοηθούσε την ενσωμάτωσή του σ' αυτές.²³⁰ Αυτή η ρητορική της ανδρείας ακύρωνε ουσιαστικά πιθανή επίκληση ανάλογων αρετών από τη μεριά του αντιδίκου²³¹ και συχνά συνοδευόταν από υποτιμητικές αναφορές για τον δεύτερο. Ο λόγος του Ισοκράτη δεν αποτελεί εξαίρεση, καθώς κατά τη διάρκεια της αφήγησης αντιπαραβάλλει τον εαυτό του προς άλλα άτομα που δεν επέδειξαν την ίδια φιλοπατρία. Σχεδόν χωρίς καμία απόπειρα να το αποκρύψει, ο λογογράφος σκιαγραφεί τον Καλλίμαχο λέγοντας ότι: «κάποιοι έκρυβαν την περιουσία τους ... αποσκοπώντας μόνο στο ατομικό τους

²²⁶ Πβ. Λυσ. 12.43-49, 13.5-17,34, 14.39, 16.4.

²²⁷ Μετά την ολιγαρχική κίνηση του 411 π. Χ., οι Αθηναίοι φαίνεται να συνειδητοποίησαν ότι οι οικονομικές υποχρεώσεις που είχαν επιβάλει στα ισχυρότερα οικονομικά στρώματα, είχαν διαδραματίσει ουσιαστικό ρόλο στην απόφαση των ολιγαρχικών να κινηθούν ενεργά για την κατάλυση της δημοκρατίας. Για αυτό η πόλη έδωσε το δικαίωμα στους λειτουργούς να επωμίζονται το κόστος μαζί με ένα άλλο άτομο. Christ 2018, 259.

²²⁸ Για την εντολή του Λυσάνδρου να μην εισάγονται σιτηρά στον πόλη βλ. Λυσ. 6.47-49 και Διοδ. 13.107.3. Το μέτρο ελήφθη, γιατί μετά την ήττα στους Αιγός, οι Αθηναίοι προετοιμάζονταν για πολιορκία και, όπως αναφέρει ο Διόδωρος, οι Σπαρτιάτες, επειδή αρχικά οι Αθηναίοι άντεχαν, θέλησαν με τον αποκλεισμό να κάμψουν τις αντιστάσεις τους. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Munn 2000, 201-202.

²²⁹ Ομ. Ζ 444-445: *ἐπεὶ μάθον ἔμμεναι ἐσθλὸς αἰεὶ καὶ πρότωισι μετὰ Τρώεσσι μάχεσθαι*. Για την ευψυχία ως αρετή του δημοκρατικού ανδρός βλ. Αισχίν. 3.169-170.

²³⁰ Roisman 2003, 128.

²³¹ Roisman ό.π., 130.

συμφέρον»²³² δηλώνοντας emphaticά ότι ο ίδιος είχε την προθυμία (*προκινδυνεύειν ὑμῶν ἠθέλησαν*) να εκτελέσει το πατριωτικό του καθήκον.²³³

Το κριτήριο της διάθεσης²³⁴ για την πραγματοποίηση της λειτουργίας αποτελούσε εξίσου σημαντικό παράγοντα με το μέγεθος των συνεισφορών, γι' αυτό παρατίθεται δύο φορές.²³⁵ Επιστέγασμα της συμμόρφωσης του ομιλητή στις νόρμες των μαζών και της προσφοράς τους σε αυτές είναι το στεφάνι που του απονεμήθηκε μπροστά στους επώνυμους ήρωες.²³⁶ Η προηγούμενη ανταμοιβή συνιστά αναγνώριση των κινδύνων στους οποίους μετείχε και είναι δείκτης των φρονημάτων του. Η φιλοπατρία και ιδίως όταν επιδεικνύεται εν μέσω δυσκολιών, είναι αυτή που πρέπει να κατατάσσει έναν πολίτη στη δημοκρατική μερίδα και όχι οι ατυχίες που υπέστη. Η προσφορά στην πατρίδα υπό δυσμενείς συνθήκες από τον ομιλητή, ο οποίος διακινδύνευσε τη ζωή του, συντηρεί μέσα του την ελπίδα ότι θα δικαιωθεί (§§65-66).

Πριν ολοκληρωθεί ο λόγος, επανέρχεται για μία ακόμη φορά το δίπολο έντιμος πολίτης-συκοφάντης (§64). Η δικαίωση του Καλλίμαχου θα σηματοδοτήσει τη δικαίωση ενός συκοφάντη και την αχαριστία απέναντι στην πατριωτική στάση του αντιδίκου του. Μετά την παράθεση των ευεργεσιών του, ο ομιλητής θεωρεί ότι έχει εδραιώσει την ηθική του υπεροχή και ζητά εύλογα την αναμενόμενη ανταπόδοση (§§65-66) με επιχειρήματα, των οποίων η διατύπωση έχει μεγάλη ομοιότητα με αντίστοιχα που εντοπίζουμε στον *Υπὲρ Πολυστράτου* του Λυσία.²³⁷ Επιπλέον, η θέση

²³² *δὲ λοιπὰ ἀποκρυπτομένων, καὶ νομιζόντων τὰ μὲν κοινὰ διεφθάρθαι, τὰ δ' ἴδια σκοπομένων, οὐ τὴν αὐτὴν ἐκείνοις γνώμην ἔσχον.* Πβ. Επίσης [Δημ.] 50.3. Ο δεύτερος λόγος εκφωνήθηκε από τον Απολλόδωρο και στράφηκε κατά του Πολυκλή, γιατί ο τελευταίος αρνήθηκε να αναλάβει την τριηραχία με συνέπεια ο Απολλόδωρος να επωμιστεί τα έξοδα του πλοίου για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο από όσο του επέβαλε η πόλη. Επομένως, και η δεύτερη περίπτωση αφορά ανάλογη λειτουργία με αυτή που συναντάμε στον λόγο του Ισοκράτη. Η κοινή συνισταμένη και στις δύο περιπτώσεις είναι η έμφαση που δίνει ο ομιλητής στις δυσκολίες που συνάντησε κατά τη διάρκεια της θητείας του, τονίζοντας εμμέσως το θάρρος του, και το δεύτερο κοινό είναι η προθυμία του να αναλάβει το συγκεκριμένο αξίωμα. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι υπήρχε μια κοινή δεξαμενή άντλησης επιχειρημάτων σε ότι αφορά περιπτώσεις ανθρώπων που είχαν αναλάβει το αξίωμα του τριηραρχου.

²³³ Οι υφολογικές επιλογές του Ισοκράτη τονίζουν με έντονο και διακριτό τρόπο την ηθική διαφοροποίηση των δύο διαδίκων §60: *ἀλλὰ τῶν ἄλλων ἀσμένως ἀπαλλαττομένων τῶν λειτουργῶν καὶ πρὸς τὰ παρόντ' ἀθύμως διακειμένων, καὶ τῶν μὲν ἀνηλωμένων αὐτοῖς μεταμέλον, τὰ δὲ λοιπὰ ἀποκρυπτομένων, καὶ νομιζόντων τὰ μὲν κοινὰ διεφθάρθαι, τὰ δ' ἴδια σκοπομένων, οὐ τὴν αὐτὴν ἐκείνοις γνώμην ἔσχον, ἀλλὰ πείσας τὸν ἀδελφὸν συντριηραρχεῖν, παρ' ἡμῶν αὐτῶν μισθὸν διδόντες τοῖς ναύταις κακῶς ἐποιοῦμεν τοὺς πολεμίους.*

²³⁴ Ober 2003, 345. Βλ. και 21.162-165. Ο Δημοσθένης ισχυρίζεται ότι ο Μειδίας ανέλαβε την τριηραχία, για να αποφύγει τον ενδεχόμενο κίνδυνο στο ιππικό.

²³⁵ Στην §60 όπου πείθει και τον αδερφό του να συνεισφέρει στην τριηραχία παρά την καταστροφή του αθηναϊκού στόλου και στην §62.

²³⁶ Γίνεται λόγος για τα αγάλματα των 10 ηρώων καθένas από τους οποίους ανήκε σε μία φυλή. Αυτά τα αγάλματα βρίσκονταν στην αγορά ως χώρος ανάρτησης ανακοινώσεων και διακηρύξεων. Βλ. Mirhady και Yun Lee Too 2000, 110 σημ. 39.

²³⁷ Πβ. Ισοκρ. 18.65: *πρόθυμον περι τὴν πόλιν* με [Λυσ.] 30: *ὧν δὲ πρόθυμοι εἰς τὴν πόλιν γεγενημέθα* Ισοκρ. 18.66: *τούναντίον δ' ἡμῖν συμβέβηκεν ἢ τοῖς ἄλλοις: οἱ μὲν γὰρ ἄλλοι τοὺς εἰληφότας τὰς*

ισχύος του επιτρέπει να αποτινάξει την κατηγορία. Ένα άτομο, που προσέφερε την περιουσία του στην πόλη και τιμήθηκε με στεφάνι για την ευεργεσία του, δεν ήταν εύλογο να διαπράξει ένα έγκλημα που θα του στερούσε ανάλογες τιμές στο μέλλον (§67). Οι κριτές αυτής της δίκης, που είναι ταυτόχρονα και ευεργετηθέντες, πρέπει να αναλογιστούν τα οφέλη που αποκόμισαν και να αποδώσουν την οφειλόμενη αμοιβή, αν επιθυμούν να συνεχίσουν να λαμβάνουν την ίδια βοήθεια στο μέλλον. Είναι εντυπωσιακό σε αυτή την παράγραφο ότι έχουμε μία κυνική ομολογία εκ μέρους του ομιλητή ότι υπήρξε χρήσιμος για την πόλη, εν μέρει γιατί αποσκοπούσε σε αυτή την ευνοϊκή αντιμετώπιση σε περίπτωση δικαστικών περιπετειών. Αντίστοιχες διακηρύξεις υστερόβουλης προσφοράς συναντάμε και σε άλλους δικανικούς λόγους της εποχής, όπως στον *Υπέρ Μαντιθέου* (§17) και στην *Δήμου καταλύσεως απόλογία* (§13), γεγονός που τις καθιστά τόπο στη δικανική πρακτική. Μάλιστα σε έναν εξ αυτών των λόγων, στον οποίο αναφερθήκαμε και παραπάνω ([Λυσ.] 20.31,33,34) η συγκεκριμένη αναφορά παρατίθεται 3 φορές.

Η τελευταία παράγραφος (§68) ξεκινάει με μία δήλωση που παραπέμπει, για μία ακόμη φορά, έντονα τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο του ψευδολυσιακού λόγου *Υπέρ Πολυστράτου*. Η ακροτελεύτια δήλωση του λόγου του Λυσία ξεκινάει με το *δεινὰ* και ακολουθείται από ένα *argumentum ex contrariis*, όπως συμβαίνει και στο λόγο του Ισοκράτη, όπου επιστρατεύεται το επίθετο *δεινόν*. Η χρήση του επιθέτου στον επίλογο, σημειώνει ο Αποστολάκης, στοχεύει στην παραγωγή πάθους.²³⁸ Οι ομιλητές και στις δύο περιπτώσεις κατατάσσουν τους εαυτούς τους στην αδικημένη μερίδα που λειτούργησε σωστά και δεν κινδυνεύει να αδικηθεί από τους αντιπάλους της, αλλά από τους δικαστές, τους οποίους επιφορτίζει με αυτό τον τρόπο με μεγαλύτερη ευθύνη. Ο λόγος ολοκληρώνεται με τη σύντομη επανάληψη των βασικών αξόνων στους οποίους βασίστηκε η επιχειρηματολογία, που δεν είναι άλλοι από τη σπουδαιότητα της ειρήνης και της ομόνοιας για το μέλλον της πόλης, καθώς και του αντίκτυπου που θα έχει η πιθανή αθώωση του Καλλίμαχου.

Όπως διαπιστώσαμε, ο επίλογος του λόγου (§§62-68) παρουσιάζει πολλές ομοιότητες τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο και με άλλους λόγους που έχουν, επίσης, πολιτικό ενδιαφέρον και εκφωνήθηκαν μετά την κατάρρευση των

δωρεὰς ὑπομινθήσκουσιν, ἡμεῖς δ' ὑμᾶς τοὺς δεδωκότας ἀξιοῦμεν μνημονεύειν, ἵν' ὑμῖν τεκμήριον τῶν εἰρημένων ἀπάντων καὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων τῶν ἡμετέρων γένηται. [Λυσ.] 20.35: πεπόνθαμεν δὲ τοῦναντίον τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις. οἱ μὲν γὰρ ἄλλοι τοὺς παῖδας παραστησάμενοι ἐξαιτοῦνται ὑμᾶς, ἡμεῖς δὲ τὸν πατέρα τουτονὶ καὶ ἡμᾶς ἐξαιτούμεθα, μὴ ἡμᾶς ἀντὶ μὲν ἐπιτίμων ἀτίμους ποιήσητε, ἀντὶ δὲ πολιτῶν ἀπόλιδας

²³⁸ Αποστολάκης 2003, 251.

ολιγαρχικών κινήσεων και την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Αυτά τα παράλληλα μαρτυρούν ότι κατά πάσα πιθανότητα υπήρχε μια κοινή δεξαμενή επιχειρημάτων, τα οποία χρησιμοποιούσαν στα τέλη του 5^{ου} αι π. Χ και στις αρχές του 4^{ου} αι π. Χ. οι πολίτες που κατηγορούνταν για ολιγαρχική ιδεολογία. Άξονες αυτής της επιχειρηματολογίας είναι: η προθυμία του διαδίκου να βοηθήσει οικονομικά και στρατιωτικά την πόλη σε κρίσιμες περιόδους, η αυτοθυσία στις στρατιωτικές διενέξεις και η απαίτηση για ανταπόδοση της οφειλόμενης χάριτος. Φαίνεται να υπήρχε διάχυτη η ανησυχία στην αθηναϊκή κοινωνία ότι ορισμένοι πολίτες αποφεύγουν να εκτεθούν στους ίδιους κινδύνους με τους συμπολίτες τους, ενώ την ίδια στιγμή απολαμβάνουν τα οφέλη της δημοκρατίας. Η *άστρατεία* ήταν ένα ζήτημα που στηλιτευόταν και από τους κωμικούς ποιητές με παραπλήσιους όρους με τη δικανική ρητορική.²³⁹ Ο Αριστοφάνης, μάλιστα, στους *Σφήκες* (1114-1121) υπαινίσσεται ότι τα φαινόμενα απροθυμίας κατάταξης στο στράτευμα ήταν πολύ συχνά. Οι συνεχόμενες πολεμικές επιχειρήσεις των Αθηναίων θα ανέδειξαν αυτή την αδυναμία. Αντιλαμβανόμεστε, λοιπόν, πώς εισχώρησε αυτό το θέμα στην πολιτική ατζέντα και γιατί χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα από τους ρήτορες της περιόδου.

Ίσως αυτό το συμπέρασμα απαντάει και στο ζήτημα που θίξαμε στην αρχή του κεφαλαίου σχετικά με τη δυνατότητα πρόβλεψης της έκβασης που θα είχαν οι δικαστικές υποθέσεις. Η ύπαρξη αυτού του πυρήνα επιχειρημάτων, γύρω από τον οποίο οργάνωναν την επιχειρηματολογία τους οι Αθηναίοι διάδικοι, υποδηλώνει την αποτελεσματικότητά τους. Ο σχεδιασμός μιας υπερασπιστικής γραμμής θα βασιζόταν σε επιχειρήματα, των οποίων η απήχηση ήταν δοκιμασμένη. Μπορεί να μην υφίστατο η έννοια του νομικού δεδικασμένου ούτε να υπήρχε κάποιο αρχείο επιδικάσεων, στο οποίο να είχαν πρόσβαση οι διάδικοι, ωστόσο, οι λογογράφοι θα μπορούσαν να μάθουν την έκβαση των υποθέσεων που αναλάμβαναν και έτσι χάρη στην εμπειρία τους θα έκαναν χρήση των πιο αποδοτικών επιχειρημάτων.

6.1 Ύφος

Ο Ισοκράτης κατατάσσεται από τον Διονύσιο Αλικαρνασσία στους εκπροσώπους του μικτού ύφους (Διον. *Δημοσθ.*3) και του γλαφυρού τρόπου σύνθεσης (*γλαφυρά και άνθηρά σύνθεσις*) (Διον. *Συνθ. όνομ.* 23).²⁴⁰ Η σύνθεση ή «αρμονία», έχει να κάνει με

²³⁹ Christ 2018, 77.

²⁴⁰ Πρέπει να επισημάνουμε ότι το ύφος (*λέξις*) είναι κάτι διακριτό από τον τρόπο σύνθεσης (*άρμονία*) ενός κειμένου και δεν πρέπει να συγχέονται. Βλ. Reid, 1996, 49.

τη συντακτική δομή, τη διάταξη των προτάσεων, το ρυθμό και την ευφωνία των λέξεων.²⁴¹ Στόχος του γλαφυρού τρόπου σύνθεσης είναι η αισθητική ομορφιά. Αυτή επιτυγχάνεται μέσα από την ευφωνία, την αποφυγή αρχαϊκών λέξεων και τη συμμετρική διάταξη των προτάσεων. Ένα ακόμη στοιχείο που χαρακτηρίζει τον Ισοκράτη είναι η επίδραση από τον Γοργία, στον οποίο είχε μαθητεύσει.²⁴² Λόγω αυτής της επιρροής, ο ρήτορας επιδίδεται και αυτός σε μία μείξη πρόζας και ποιητικού ρυθμού όχι όμως στο βαθμό που το επιχειρεί ο δάσκαλός του. Ο Ισοκράτης μάλιστα θεωρήθηκε ως ο πρώτος που διαπίστωσε ότι μπορεί να υπάρχει μέτρο και ρυθμός στον πεζό λόγο (Κικ. *Brut.* §32)²⁴³. Ο Αθηναίος ρήτορας όμως αναγνώρισε τα όρια ανάμεσα στο ρυθμό του πεζού λόγου και το ρυθμό της ποίησης και περιόρισε σε μεγάλο βαθμό τα γοργία σχήματα. Εν τούτοις, κατάλοιπα αυτών των επιρροών αποτυπώνονται και στους δικανικούς του λόγους, ενώ μπορεί κανείς να τις παρατηρήσει σε εντονότερο βαθμό στους υπόλοιπους λόγους του. Τα πάρισα, τα ομοιοτέλευτα και οι αντιθέσεις που θα εξετάσουμε παρακάτω λειτουργούν ως δείκτες των προσλαμβανουσών που είχε. Τα παραπάνω σχήματα, σε συνδυασμό με κάποιες άλλες υφολογικές επιλογές είναι στοιχεία που προσιδιάζουν σε έντεχνη ρητορική και δίνουν μια νότα εκζήτησης και μεγαλοπρέπειας. Θα ήταν αδύνατο να απουσιάζουν αυτά τα σχήματα από έναν λόγο που χρησιμοποιεί ως βασικό άξονα υπεράσπισης την ανάδειξη της σπουδαιότητας της ειρήνης και της ομόνοιας, θεματική που αποτελεί τον πυρήνα του περίφημου *Πανηγυρικοῦ* λόγου (Ισοκρ. 4.3).

Το πρώτο χαρακτηριστικό του ισοκρατικού ύφους, που απαντά στον *πρὸς Καλλίμαχον*, είναι η περιοδικότητά του. Το περιοδικό ύφος, που εθεωρείτο, λανθασμένα,²⁴⁴ ότι κληρονομήθηκε από το σοφιστή Θρασύμαχο, και ο μακροπερίοδος τρόπος δόμησης με πλήθος δευτερευουσών προτάσεων και μετοχών εξαρτημένων από το κύριο ρήμα κάνουν συχνά την εμφάνισή τους (πβ. Ισοκρ. 18.8). Αυτές οι σχοινοτενείς περίοδοι προσιδιάζουν κυρίως στους ιστορικούς (Διον. *Δημοσθ.* 18) και στερούνται της απαιτούμενης περιεκτικότητας που έχει ανάγκη ο δικανικός λόγος. Είναι εύκολα διακριτό ότι όταν μακρηγορεί ο ομιλητής προκαλεί μονοτονία στους ακροατές και τους κουράζει. Τέτοιου είδους περίοδοι παρατηρούνται συνολικά στον Ισοκράτη, κυρίως όμως στους επιδεικτικούς λόγους. Ωστόσο, όσον αφορά τους δικανικούς του λόγους, αν και ο ρήτορας δεν αποφεύγει

²⁴¹ Reid, ό.π., 1996, 50.

²⁴² Για την αδιαμφισβήτητη σχέση ανάμεσα στον Ισοκράτη και τον Γοργία βλ. Αλεξίου 2016, 172

²⁴³ *versum effugeres, modum tamen et numerum quendam oportere servari.*

²⁴⁴ Usher 1973, 41.

αυτό το ύφος, ωστόσο το χρησιμοποιεί λελογισμένες δόσεις. Πιο συγκεκριμένα, στον δέκατο όγδοο λόγο του, περιορίζει κάπως τον μακροπερίοδο λόγο και αντισταθμιστικά χρησιμοποιεί σχήματα όπως το υπερβατό και η αντίθεση, για να ποικίλει το λόγο και να μειώσει τη μονοτονία.

Επόμενο χαρακτηριστικό γνώρισμα του ρήτορα είναι η σχολαστική αποφυγή της χασμωδίας. Ωστόσο, παρά την προσπάθειά του, είναι αδύνατον να την εξαλείψει πλήρως και αυτός είναι ο λόγος που τη συναντάμε σε λίγες περιπτώσεις κυρίως με τον σύνδεσμο *καί*, τον σύνδεσμο *εί* και μεμονωμένα κάποιες άλλες φορές: *ἢ ὅστις* (§56), *δοκεῖ ἄν* (§18), *ὁ ἀγών* (§33).

Κεντρική θέση στις υφολογικές επιλογές του λογογράφου έχουν οι αντιθέσεις. Το αντιθετικό ύφος ανήκει στα κυριότερα σχήματα του ισοκρατικού ύφους. Συνήθως σε αυτές τις περιπτώσεις ο λογογράφος φροντίζει να διατηρήσει μια ισορροπία ανάμεσα στις προτάσεις μέσα από ισοσυλλαβίες (πάρισα): (§22) *καὶ ἡ μὲν πόλις οὐδὲ παρὰ τῶν ὁμολογούντων ἐξαμαρτάνειν ἀξιοῖ δίκην λαβεῖν, οὗτος δὲ καὶ τοὺς οὐδὲν ἠδίκηκότας τολμᾷ συκοφαντεῖν*. Οι αντιθέσεις προσφέρουν επίσης έμφαση. Ο Ισοκράτης φροντίζει να επιτείνει αυτή τη λειτουργία σε κάποια σημεία εμπλουτίζοντάς την με εκφραστική συμμετρία: (§§62-63): *καίτοι χρῆ τούτους δημοτικούς νομίζειν, οὐχ ὅσοι κρατοῦντος τοῦ δήμου μετασχεῖν τῶν πραγμάτων ἐπεθύμησαν, ἀλλ' οἱ δυστυχησάσης τῆς πόλεως προκινδυνεύειν ὑμῶν ἠθέλησαν, καὶ χάριν ἔχειν, οὐκ εἴ τις αὐτὸς κακῶς πέπονθεν, ἀλλ' εἴ τις ὑμᾶς εὖ πεποίηκε, καὶ πένητας γενομένους ἐλεεῖν οὐ τοὺς ἀπολωλεκότας τὴν οὐσίαν ἀλλὰ τοὺς εἰς ὑμᾶς ἀνηλωκότας*.

6.1.2 Η γλώσσα στον *Πρὸς Καλλίμαχον*

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο ρήτορας είναι η καθαρή αττική διάλεκτος. Η καθαρότητα είναι μια αρετή που περιλαμβάνει δύο στοιχεία, την αποφυγή ποιητικών λέξεων, νεολογισμών ή πεπαιωμένων όρων.²⁴⁵ Εν γένει, αποδίδεται στον Ισοκράτη από τον Διονύσιο Αλικαρνασσεά (*Ἰσοκρ.* 2) η χρήση απλής γλώσσας, που είναι κοντά στην καθομιλουμένη, ενώ σημειώνεται και ότι απουσιάζουν από αυτήν πομπώδεις και απηρχαιωμένοι όροι. Αυτή η παρατήρηση βρίσκει εφαρμογή στον λόγο μας. Παρ' όλα αυτά, δεν απουσιάζουν εντελώς ίχνη παλαιότερων συντάξεων. Από την πρώτη περίοδο του λόγου συναντάμε δύο περιφραστικές διατυπώσεις: *ἂν τοὺς λόγους ποιεῖσθαι, τὴν ψῆφον φέρητε*. Αντίστοιχες εκφράσεις διακρίνουμε και στην §22. Οι περιφραστικές διατυπώσεις που συνίστανται από ένα επίθετο, ουσιαστικό ή μετοχή

²⁴⁵ Κωνσταντινόπουλος 2014, 117-118.

και το *είναι* ή το *ποιείσθαι* έχουν συνήθως αρχαϊκή χροιά και αποσκοπούν στην έμφαση της περιγραφόμενης ιδέας ή πράξης.²⁴⁶ Ίσως λοιπόν δεν είναι τυχαία η τοποθέτηση αυτών των φράσεων στις δύο πρώτες ημιπεριόδους όπου και περιγράφονται οι καταστατικοί στόχοι του λόγου. Επίσης, η λέξη *ύπόγυιον* στην §29 φαίνεται να είναι κατάλοιπο ενός παλαιότερου ύφους. Είναι η πρώτη περίπτωση εμφάνισης της λέξης, η οποία με βάση το αντίστοιχο λήμμα στο *LSJ* εμφανίζεται, κυρίως, σε θετικό και υπερθετικό βαθμό σε συμβουλευτικούς και επιδεικτικούς λόγους, δηλαδή σε πολιτικά συμφραζόμενα.

6.1.3 Στοιχεία δικανικού ύφους

Είναι κοινώς αποδεκτό ότι δικανικοί λόγοι του ρήτορα στερούνται χαρακτηριστικών μεγαλοπρεπούς διατύπωσης, συγκριτικά με τους επιδεικτικούς και συμβουλευτικούς του λόγους, ωστόσο, αυτά τα στοιχεία δεν απουσιάζουν τελείως.²⁴⁷ Από αυτούς τους δικανικούς λόγους ο 18^{ος} και 19^{ος} λογίζονται ως τα καλύτερα δείγματα απλοϊκού ύφους.²⁴⁸ Επίσης, οι υφολογικές επιλογές στον *Πρὸς Καλλίμαχον*, τηρουμένων ασφαλώς των αναλογιών έκτασης, είναι παρόμοιες, με αυτές στον *Αίγινητικό* και τον *Κατὰ Λοχίτου*. Ο κατάλογος που μας παρέχει ο Usher²⁴⁹ αποτελεί μία αξιόλογη κατάταξη των σχημάτων που επιστρατεύει ο ρήτορας σε κάθε του ρητορικό κείμενο, παρότι σε κάποια σημεία υπάρχουν αβλεψίες.²⁵⁰

Ειδικότερα, η προσπάθεια υιοθέτησης ανεπιτήδευτου και καθημερινού ύφους αναδεικνύεται με τη χρήση τυπικών ρητορικών φράσεων ή μεμονωμένων τύπων που απαντούν και σε άλλους ρήτορες εγνωσμένους για το απλοϊκό τους ύφος, όπως ο Λυσίας. Αξιοσημείωτη περίπτωση είναι ο τύπος *ἐνθυμείσθε* (§14, §27, §42), ο οποίος στους δικανικούς του Ισοκράτη τοποθετείται συχνά στην αρχή της περιόδου (18.27,42, 19.33, 20.15). Ο ίδιος τύπος απαντά είτε με τη συγκεκριμένη μορφή είτε με τη μορφή *απαρεμφάτου μέσης φωνής* και σε λόγους του Αντιφώντα (5.46, 5.54) και του Λυσία (3.46, 10.30, 11.11, 13.93, 19.7,37, 51, 60, 22.20) στο άνοιγμα ή στο τέλος μιας περιόδου ή ημιπεριόδου.

Στον λόγο εμφανίζονται και σχήματα που δίνουν την αίσθηση αυθορμητισμού και προφορικότητας. Ένα από αυτά είναι οι ρητορικές ερωτήσεις, μεγάλος αριθμός των

²⁴⁶ Αποστολάκης 2003, 71.

²⁴⁷ Jebb 2008, 102.

²⁴⁸ Jebb 2008, 102 σημ.7.

²⁴⁹ Usher 1973, 46-47.

²⁵⁰ Βλ. Σπαθάρas 2006, 59 σημ. 74.

οποίων εμφανίζεται στο λόγο σηματοδοτώντας ένα διακριτό δικανικό ύφος.²⁵¹ Στις περισσότερες περιπτώσεις εμφάνισής τους στον λόγο, αποτελούν την κατάληξη σε μια εκτεταμένη πρόταση. Εξαιρεση συνιστούν οι §30 και §§55-56, όπου βλέπουμε μικρές και αλλεπάλληλες ρητορικές ερωτήσεις. Αυτή η συσσώρευση σύντομων ρητορικών ερωτήσεων είναι σκόπιμη, για να προκαλεί με την καταφατικά αναμενόμενη απάντηση το ενδιαφέρον, να προσδώσει έμφαση και, όπως αναφέρθηκε, αυθορμητισμό. Άλλο ένα σχήμα, που δίνει την αίσθηση της προφορικότητας είναι η *παράλειψις* στην §10. Επιπλέον, αξιοσημείωτη περίπτωση είναι το χρονικό επίρρημα *νυνί* (§35). Το επίθημα *-ί* προσιδιάζει σε κείμενα που δεν διακρίνονται για το επίσημο ύφος τους.²⁵² Όταν χρησιμοποιείται, παραπέμπει στο εδώ και το τώρα των δρωμένων και γι' αυτό τον λόγο οι τέσσερις από τις συνολικά οκτώ φορές που απαντά στα έργα του ρήτορα αφορούν στους δικανικούς του λόγους. Αν λάβουμε υπόψη τη μικρότερη έκταση των δικανικών λόγων, σε σύγκριση με τους επιδεικτικούς, αντιλαμβανόμαστε ότι το δεικτικό *-ί* αρμόζει σε κείμενα που χαρακτηρίζονται για την προφορικότητά τους και έχουν τον χαρακτήρα 'παραστάσεων' (εν προκειμένω, δικανικών).

6.1.4 Ίχνη έντεχνης ρητορικής

Όπως προαναφέρθηκε, εγγενές συστατικό του ισοκρατικού ύφους είναι η ρυθμικότητά του. Ο ρήτορας σε κάποιες περιπτώσεις προχωρεί σε μια σκόπιμη επιλογή λέξεων που έχουν ηχητική εγγύτητα και παραπλήσια μορφή. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η παρουσία παρηχήσεων σε αρκετά σημεία (§§32-33): *διότι πολλῶν καὶ καλῶν τοῖς προγόνοις ἐν τῷ πολέμῳ πεπραγμένων. πρὸς μὲν γὰρ τὸν πόλεμον πολλὰ πόλεις ἂν εὐρεθεῖεν. καὶ μηδεὶς ἠγείσθω μ' ὑπερβάλλειν μηδὲ μείζω λέγειν.* Δεν απουσιάζουν επίσης τα ισόκωλα και οι *παρομοιωσεις*, οι οποίες στις περισσότερες περιπτώσεις είναι ομοιοτέλευτα. Αυτά είναι στοιχεία του ύφους του ρήτορα τα οποία, προσιδιάζουν περισσότερο στο επιδεικτικό ύφος (Διον. Ἴσοκρ. 20). Ενδεικτικά παραδείγματα είναι τα εξής: (§§15-16) *θαυμάζω δ' εἰ αὐτὸν μὲν ἴκανὸν γνῶναι νομίζει ὅτι οὐκ εἰκὸς ἀντὶ μυρίων δραχμῶν διακοσίας ἐθελῆσαι λαβεῖν, ἐμὲ δ' οὐκ ἂν οἶεται τοῦτ' ἐξευρεῖν, εἴπερ ἠβουλόμην ψευδῆ λέγειν, ὅτι πλέον ἔδει φάσκειν τούτων δεδωκέναι...[16] ἠγοῦμαι δ', [...] νῦν δ' οὐδένα φανήσομαι τῶν πολιτῶν οὔτε χρήμασι ζημιώσας οὔτε περὶ τοῦ σώματος εἰς κίνδυνον καταστήσας, οὔτ' ἐκ μὲν τῶν*

²⁵¹ Usher 1973, 47.

²⁵² Dover, 1997, 63.

μετεχόντων τῆς πολιτείας ἐξαλείψας, εἰς δὲ τὸν μετὰ Λυσάνδρου κατάλογον ἐγγράψας. Αρκετές φορές ο ρόλος τους είναι να επιστήσουν την προσοχή των δικαστών και να δώσουν έμφαση, όπως στην §22, την §34 και την §38, όπου η περίοδος κλείνει και μαζί με αυτή ολοκληρώνεται ένα τριμερές ομοιοτέλετο.

Επιπροσθέτως, η §40 είναι ένα ενδεικτικό παράδειγμα της ρυθμικότητας που υπογραμμίσαμε παραπάνω. Η συγκεκριμένη παράγραφος, όμως, αναδεικνύει ένα ακόμη στοιχείο, τη συμμετρία που σχηματίζεται με τα ισόκωλα. Ο ομιλητής προειδοποιεί τους δικαστές για την επικείμενη εκτροπή της συζήτησης που θα επιχειρήσει ο Καλλίμαχος μετατοπίζοντας το διακύβευμα της υπόθεσης. Με emphaticό τρόπο επισημαίνει ότι στο επίκεντρο της δικαστικής απόφασης θα πρέπει να βρίσκεται το αν ο κατηγορούμενος τον αδίκησε. Προφανώς αναγνωρίζει ο Ισοκράτης, πως τα παθήματα του αντιπάλου θα έβρισκαν απήχηση στο ακροατήριο και φροντίζει με έντεχνο τρόπο να τα εξουδετερώσει: [40] ἂν δ' ἄρα μέμνηται τῶν ἐπὶ τῆς ὀλιγαρχίας γεγενημένων, ἀξιοῦτε αὐτὸν μὴ 'κείνων κατηγορεῖν, ὑπὲρ ὧν οὐδεὶς ἀπολογήσεται, ἀλλ' ὡς ἐγὼ τὰ χρήματα εἴληφα διδάσκω, περὶ οὐδὲν ὑμᾶς δεῖ ψηφίζεσθαι, μηδ' ὡς αὐτὸς δεινὰ πέπονθεν ἀποφαίνειν, ἀλλ' ὡς ἐγὼ πεποίηκα ἐξελέγχειν, παρ' οὐδὲν ἀξιοῖ τὰ πολυλόγα κομίζεσθαι

Νομίζω ότι θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε με ασφάλεια αυτή την περίοδο ως ασύμβατη με το δικανικό ύφος. Θυμίζει έντονα την κριτική που άσκησε ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς στον Ισοκράτη (*Ισοκρ.* 20), για μια περίοδο στον *Τραπεζιτικό* εκτεταμένη σε μέγεθος και στολισμένη με παρισώσεις και ομοιοτέλευτα. Ο ιστορικός σημειώνει ότι ο μακροπερίοδος λόγος και η επεξεργασμένη γλώσσα είναι χαρακτηριστικά αντλημένα από τους επιδεικτικούς λόγους.

Άρωμα επιδεικτικού λόγου υπάρχει επίσης και στην §27, όπου η διατύπωση είναι παραπλήσια με την §209 του *Παναθηναϊκού* λόγου του ρήτορα. Στη συγκεκριμένη παράγραφο, ο ομιλητής υπογραμμίζει στους δικαστές τη σπουδαιότητα της υπόθεσης και διατυπώνει με έμφαση τον καθοριστικό ρόλο που έχουν οι συνθήκες στη διαμόρφωση της σύγχρονης πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

Τέλος, χρειάζεται να σημειώσουμε την επιστράτευση του πολυσύνδετου σχήματος, με τη χρήση ρηματικών τύπων στον παρακείμενο και πλαγίων ερωτήσεων, σε ανιούσα κλίμακα §51: καὶ δίκας οἷας δεδίκασται καὶ γραφὰς <ᾶς> εἰσελήλυθε, καὶ μεθ' ὧν συνέστηκε καὶ καθ' ὧν τὰ ψευδῆ μεμαρτύρηκεν.

7. Βιβλιογραφία

- Αλεξίου, Ε. Β. 2005. *Ισοκράτης: Ευαγόρας ερμηνευτική έκδοση*. Θεσσαλονίκη.
- Αλεξίου, Β. Ε. 2016. *Η Ρητορική του 4ου αι. π. Χ.: Το Ελιζίριο της Δημοκρατίας και η Ατομικότητα*. Αθήνα
- Αποστολάκης, Κ. 2001. «Λυσίου, Υπέρ Μαντιθέου», *Φιλολόγος* 103: 75-95.
- Αποστολάκης, Κ. 2003. [Λυσίου], *Υπέρ Πολυστράτου: Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Ερμηνευτικό Υπόμνημα*. Αθήνα.
- Austin, C. και Olson, S. D. 2004. *Aristophanes: Thesmophoriazusae*. Oxford.
- Brooks, P. 2002. “Narrativity of the Law”, *Law and Literature* 14: 1-10.
- Calhoun, G. M. 1913. *Athenian Clubs in Politics and Litigation*. Austin.
- Calhoun, 1918. “Διαμαρτυρία, Παραγραφή, and the Law of Archinus”. *CPh* 13 (2): 169-185.
- Carawan, E. 1998. *Rhetoric and the Law of Draco*. Oxford.
- Carawan, E. 2001. “What the Laws Have Prejudged: *Παραγραφή* and Early Issue-Theory.” Στο: Wooten (επιμ.) *The Orator in Action and Theory in Greece and Rome*. Leiden, 17-51.
- Carawan, E. 2002. “The Athenian Amnesty and the Scrutiny of the Laws.” *JHS* 122: 1-23.
- Carawan, E. 2007. “Oath and Contract.” Στο: Sommerstein και Fletcher (επιμ.) *Horkos: The Oath in Greek Society*. Exeter, 73-80.
- Carawan, E. 2011. ‘Paragraphê and the Merits’, *GRBS* 51: 254–95.
- Carawan, E. 2012. “The Meaning of Me Mnesikakein.” *CQ* 62 (2): 567-581.
- Carawan, E. 2013. *The Athenian Amnesty and Reconstructing the Law*. Oxford.
- Carey, C. 2014. “Μετατοπίσεις των ορίων ανάμεσα στο Δημόσιο και το Ιδιωτικό βίους Αττικών Ρήτορες.” Στο: Λ. Αθανασάκη, Τ. Νικολαΐδης, Δ. Σπαθάρης (επιμ.), *Ιδιωτικός Βίος και Δημόσιος Λόγος: Στην Ελληνική Αρχαιότητα και στον Διαφωτισμό*. Ηράκλειο, 3-44.
- Cohen, D. 1995. *Law, Violence and Community in Classical Athens*. Cambridge.

- Cohen, E. E. 1992. *Athenian Economy and Society*. Princeton.
- Christ, M. R. 1998. *The Litigious Athenian*. Baltimore and London.
- Christ, M.R. 2018. *Ο Κακός Πολίτης στην Κλασική Αθήνα* (μτφρ. Μηλιώρη, Μ). Ηράκλειο.
- Dover, K. J. 1974. *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*. Oxford.
- Dover, K. J. 1990. *Η Ομοφυλοφιλία στην Αρχαία Ελλάδα* (μτφρ. Χιωτέλη, Π.). Αθήνα.
- Dover, K. J. 1997. *The Evolution of Greek Prose Style*. Oxford.
- Edwards, M. 2004: “Antiphon” στο: I.J.F de Jong, R. Nunlist & A. Bowie (επιμ.), *Narrators, Narratees and Narratives in Ancient Greek Literature*, 317-23.
- Edwards, M. 2004: “Isocrates,” Στο: I.J.F de Jong, R. Nunlist & A. Bowie (επιμ.), *Narrators, Narratees and Narratives in Ancient Greek Literature*, 337-342.
- Fuks, A. 1953. “Notes on the Rule of the Ten at Athens in 403 BC” *Mnemosyne* 6: 198-207.
- Gagarin, M. 1997. *Antiphon: The Speeches*. Cambridge.
- Gagarin, M. 2003. “Telling Stories in Athenian Law.” *TAPA* 133: 197-207.
- Harris, E. 2013. *The Rule of Law in Action in Democratic Athens*. Oxford.
- Harrison, A. R. 1971. *The Law of Athens*. (τ. 2). Oxford.
- Hignett, C. 1975. *A History of the Athenian Constitution: To the End of the Fifth Century*. Αναθ. εκδ. Oxford.
- Hunter, V. 2003. “Το Κουτσομπολιό και η Πολιτική της Φήμης,” Στο: Δ. Σπαθάρας, Λ. Τζαλίλα (επιμ.), *Πειθώ η Ρητορική: Δεκατρία Μελετήματα*. Αθήνα.
- Isager, S., και Hansen, M. H. *Aspects of Athenian Society in the Fourth Century B. C.: A Historical Introduction to and Commentary on the Paragraphe-Speeches and the Speech against Dionysodorus in the Corpus Demosthenicum (XXXII-XXXVIII an LVI)*. Odense.
- Jebb, R. C. 1893. *The Attic Orators: From Antiphon to Isaeus* (τ. 2). London, New York.
- Jebb, R. C. 2008. *Για το ύφος των Αττικών Ρητόρων* (μτφρ. Θεοδωρακόπουλος, Β.). Αθήνα.

Johnstone, S. 1999: *Disputes and Democracy: The Consequences of Litigation in Ancient Athens*. Austin.

Kapellos, A. 2014. "In Defence of Mantitheus: Structure, Strategy and Argumentation in Lysias 16." *BICS* 57 (2): 21-47.

Katula, A. Richard., Murphy, J. J. 2003. "The Sophists and Rhetorical Consciousness," Στο: James J. Murphy, Richard A. Katula, Forbes I. Hill, Donovan J. Ochs (επιμ.), *A Synoptic History of Classical Rhetoric*. Mahwah, New Jersey London, 21-58.

Krentz, P. 1982. *The Thirty at Athens*. Ithaca.

Κωνσταντινόπουλος, Λ. Β. 2014. *Το Ύφος του Αρχαίου Ελληνικού Πεζού Λόγου* (τ. 2): *Από τον Γοργία τον Ισαίο*. Αθήνα.

Lanni, A. 2004. "Arguing from 'Precedent': Modern Perspectives on Athenian Practice." Στο: E. Harris, L. Rubinstein (επιμ.), *Law and the Courts in Ancient Greece*. London, 159-171.

Lanni, A. 2006. *Law and Justice in the Courts of Classical Athens*. New York.

Loening, T. C. 1987. *The Reconciliation Agreement of 403/2 B.C. in Athens* (Hermes Einzelschr. 53). Stuttgart.

Loraux, N. 2002. *The Divided City: On Memory and Forgetting in Ancient Athens*. New York.

MacDowell, D. M. 1962. *Andocides: On the Mysteries*. Oxford.

MacDowell, D. M. 2009. *Το δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων* (μτφ. Γ. Μαθιουδάκης), Αθήνα.

MacDowell, D. M. 2017. "The Athenian Penalty of Epobelia." Στο: I. Arnaoutoglou, K. Kapparis και D. Spatharas (επιμ.), *Studies on Greek Law, Oratory and Comedy*. London and New York, 93-100.

MacDowell, D. M. 2017. "The Chronology of Athenian Speeches and Legal innovations in 401-398 BC," K. Kapparis και D. Spatharas (επιμ.), *Studies on Greek Law, Oratory and Comedy*. London and New York, 281-285.

Miles, J. 1951. "Some Observations on Demosthenes Speech Against Pantaenetus" *Hermathena* 80: 48-57.

Mirhady, David, C. και Yun Lee Too. 2000. *Isocrates*. Austin.

- Munn, M. 2000. *The School of History: Athens in the Age of Socrates*. Berkeley.
- Noel, Marie-Pierre. 2011. "Isocrates and the Rhetoric to Alexander: Meaning and Uses of Tekmhrion." *Rhetorica* 29: 319-335.
- Ober, J. 2003. *Μάζες και Ελίτ στη Δημοκρατική Αθήνα* (μτφρ. Σερέτη, Β.Γ.). Αθήνα.
- Osborne, R. 1985. "Law in Action in Classical Athens", *JHS* 105: 40-58.
- Osborne, R. 1990: "Vexatious litigation in classical Athens: sycophancy and the sycophant." Στο: P. Cartledge, P. Millet & S. Todd (επιμ.), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge: 83-102.
- Ostwald, M. 1986. *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens*. Berkley.
- Pearson, L. 1981. *The Art of Demosthenes*. Chico, California.
- Philips, D. D. 2013. *The Law of Ancient Athens*. Michigan.
- Quillin, J. M. 2002. "Achieving Amnesty: The Role of Events, Institutions and Ideas" *TAPA* 132: 71-107.
- Reid, R. S. 1996. 'Dionysius of Halicarnassus's theory of compositional style and the theory of literate consciousness'. *Rhetoric Review* (15): 46–64
- Rhodes, P. J. 1981. *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*. Oxford.
- Rhodes, P. J. & R. Osborne. 2003. *Greek Historical Inscriptions 404-323 BC*. Oxford.
- Rhodes, P. J. 2004. "Keeping to the Point.," Στο: E. Harris, L. Rubinstein (επιμ.), *Law and the Courts in Ancient Greece*. London, 137-158.
- Rhodes, P.J. 2007 "Oaths in political life", Στο: Sommerstein και Fletcher (επιμ.) *Horkos: The Oath in Greek Society*. Exeter: 11-25
- Rhodes, P.J. 2010. "Stability in the Athenian Democracy after 403 B.C." Στο: B. Linke, M. Meier, M. Strothmann (επιμ.). *Zwischen Monarchie un Republik: Gesellschaftliche Stabilisierungsleistungen un politische Transformationspotentiale in den antiken Stadtstaaten*. Stuttgart.
- Roisman, J. 2003. "The Rhetoric of Courage in the Athenian Orators," Στο: R.M. Rosen και I. Sluiter (επιμ.), *Andreia: Studies in Manliness and Courage in Classical Antiquity*. Leiden, 127-144.

- Roisman, J. 2005. *The Rhetoric of Manhood: Masculinity in the Attic Orators*. Berkeley.
- Roisman, J. 2006. *The Rhetoric of Conspiracy in Ancient Athens*. Berkeley.
- Rubsinstein, L. 2005. “Differentiated Rhetorical Strategies in the Athenian Courts.” Στο: M.Gagarin, D. Cohen (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge, 129-145.
- Rubinstein, L. 2018. “The Athenian Amnesty of 403/2 and the 'Forgotten' Amnesty of 405/4.” Στο: Riess W, (επιμ.), *Colloquia Attica. : Neuere Forschungen zur Archaik, zum athenischen Recht und zur Magie* . Stuttgart,123-144.
- Shear, L. J. 2011. *Polis and Revolution: Responding to Oligarchy in Classical Athens*. Cambridge.
- Σπαθάρας, Γ. Δ. 2009. *Ισοκράτης Κατὰ Λοχίτου: Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, ερμηνευτικό υπόμνημα*. Αθήνα.
- Stem, R. 2003. “The Thirty at Athens in the Summer of 404.” *Phoenix* 57,(½): 18-34.
- Teegarden, D. 2012. “The Oath of Demophantos: Revolutionary Mobilization, and the Preservation of the Athenian Democracy”. *Hesperia* 81 (3): 433-465.
- Thür, G. 2005. “The Role of Witness in Athenian Law.” Στο: M.Gagarin, D. Cohen (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge, 146-169 .
- Todd, S. C. 1993. *The Shape of the Athenian Law*. Oxford.
- Todd, S. C. 2000. *Lysias*. Austin.
- Todd, S. C. 2007. *A Commentary on Lysias: Speeches 1-11*. Oxford.
- Too, Y. L. 1995. *The Rhetoric of Identity in Isocrates*. Cambridge.
- Usher, S. 1973. ‘The Style of Isocrates’. *BICS* (20): 39–67.
- Usher, S. 1999. *Greek Oratory: Tradition and Originality*. Oxford.
- Van Hook, L. 1945. *Isocrates* (τ. 3). Cambridge, Mass.
- Whitehead, D. 2002. “Athenian Laws and Lawsuits in the Late Fifth Century B.C.” *MH* 59: 71-96.

Whitehead, D. 2004. "Isocrates for Hire: Some Preliminaries to a Commentary on Isocrates 16-21." Στο: D.L Cairns, R.A Knox, (επιμ.), *Law, Rhetoric and Comedy in Classical Athens. Essays in Honor of Douglas M. McDowell*. Swansea.

Wohl, V. 2010: *Law's Cosmos. Juridical Discourse in Athenian Forensic Oratory*, Cambridge.

Wolff, H. J. 1966. *Die attischeParagraphe: ein Beitrag zum Problem der Auflockerung archaischer Prozessformen*. Weimar.

Wolpert, A. 2002. *Remembering Defeat: Civil War and Civil Memory in Ancient Athens*. Baltimore and London.

Yunis, H. 2005. "The Rhetoric of Law in Fourth century Athens." Στο: M.Gagarin, D. Cohen (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge, 191-208.